Universiteit
Leiden
The Netherlands

Le meilleur métier: kamerbehangers en de aankleding van interieurs in de periode 1680-1810

Gosliga, A.N.

Citation
Gosliga, A. N. (2023, March 15). *Le meilleur métier: kamerbehangers en de aankleding van interieurs in de periode 1680-1810*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3571981

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3571981

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

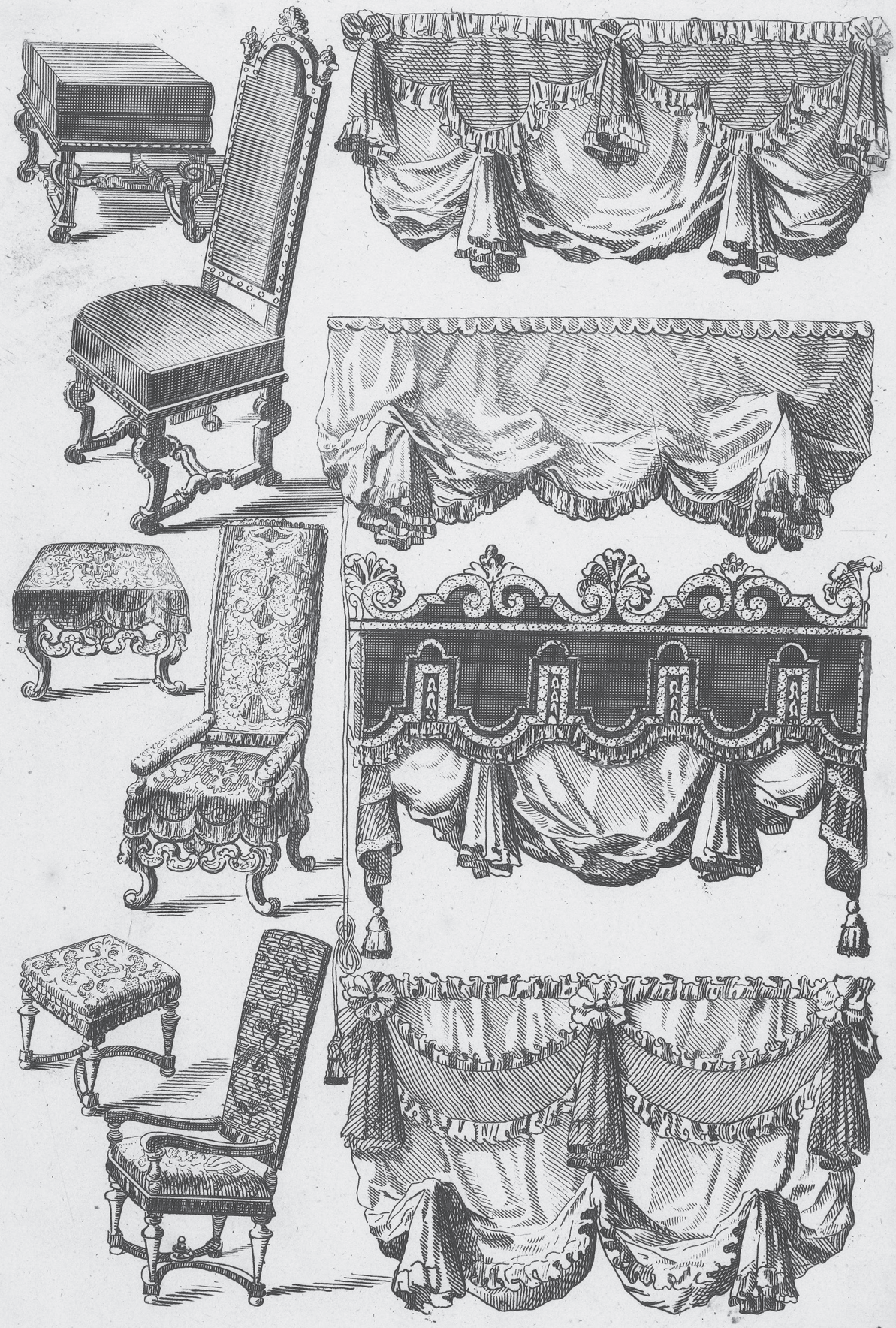

"Voicij les couleurs les plus nouvelles et les patrons
les plus nouveaux et sij vous souhaites en avoir la
vu nous pouvons vous les envoyer […]".

Philippe Audrouin aan Daniel van Eys, brief, 1727

3. 1730 - 1760: Isaac Dier en de Friese stadhouders

3.1 Ontwikkelingen in de periode 1730-1760

3.1.1 Ontwikkelingen in het beroep

In de jaren 1730-1760 blijft het aantal werkzame kamerbehangers per stad grotendeels gelijk. Alleen in Amsterdam is een geringe stijging te zien. Wel groeit het aantal advertenties. In Den Haag is de rol van Courtonne uitgespeeld: Pierre jr. vestigt zich in Rotterdam en het zijn de families Dier, Deel en Colla die zich in de jaren 1730 in de stad vestigen en uiteindelijk de rol van hofleveranciers overnemen. De Engelse behangers (Greene in Rotterdam, Hewlate in Amsterdam en Pinson in Den Haag) zijn nog tot in de jaren 1740 werkzaam, maar worden niet opgevolgd door nieuwe Engelsen.

3.1.2 Opdrachtgevers: de stadhouders

In de jaren 1730 leek het tij te keren voor Willem IV, de zoon van Johan Willem Friso. [afb. 3.1] In 1732 kon een regeling getroffen worden met de koning van Pruisen over een definitieve verdeling van de Oranjeverblijven. Het Loo, Dieren, de Kruidberg, het Huis ter Nieuburgh en het paleis te Brussel kwamen nu definitief aan de prins toe, terwijl de koning van Pruisen het Oude Hof en Honselaarsdijk kreeg.[1] De schikking kwam net op tijd voor het beoogde huwelijk tussen de prins en Anna van Hannover (1709-1759), de dochter van de Engelse koning George I. Als sinds de jaren 1720 waren onderhandelingen gaande over een huwelijk, en de toewijzing van de verblijven deed de waarde van de prins op de huwelijksmarkt zeker goed. In 1734 kon het huwelijk gesloten worden. Dit noodzaakte werkzaamheden aan alle verblijven van Willem IV. Ten eerste verkeerde een aantal verblijven in slechte staat: er was onder Johan Willem Friso en Maria Louise slechts noodzakelijk onderhoud gepleegd, en er ontbrak veel meubilair, dat in 1712 naar Friesland was verhuisd.

Ten tweede was bij de huwelijksonderhandelingen vastgelegd dat Anna, die als prinses van koninklijken bloede een hogere status had dan haar echtgenoot, dienovereenkomstig zou worden bejegend en gehuisvest. De voor haar bestemde appartementen moesten daarom aangepast worden aan de Engelse hofetiquette, die een striktere scheiding tussen publieke en privévertrekken voorschreef dan toen aan het stadhouderlijk hof gebruikelijk was. De appartementen van de prinses dienden bovendien groter en luxueuzer ingericht te zijn dan die van haar echtgenoot, om het verschil in status uit te drukken.[2] Het echtpaar betrok het Hof te Leeuwarden, en bracht de zomers door op Het Loo.

In de jaren 1733-1736 werd Huis ten Bosch vernieuwd en uitgebreid naar ontwerp van Daniel Marot. De uitvoering was in handen van Anthony Coulon. Marot ontwierp een nieuwe voorgevel voor het corps de logis, die hij

3 meter naar voren plaatste. Zo werd boven de ingang ruimte gecreëerd voor een 'Anglicaanse kapel' voor de prinses. Aan weerszijden van het hoofdgebouw kwam een nieuwe vleugel. De bouw werd bemoeilijkt door de stroeve verstandhouding tussen Coulon en vader en zoon Marot, en in 1736 gestaakt vanwege de afwezigheid van het stadhouderlijk paar uit Den Haag.[3]

In 1747, toen Willem IV benoemd werd tot stadhouder van alle gewesten, vestigde hij zich in Den Haag, waar hij Huis ten Bosch bewoonde. Het Stadhouderlijk kwartier werd provisorisch voor hem ingericht. De nieuwe status werd gevierd met verschillende feestelijke intochten en er werden stadhoudersstoelen vervaardigd voor verschillende instituten, om de prins waardig te kunnen ontvangen. Willem IV kon maar kort van zijn nieuwe status genieten – hij overleed al in 1751.

In 1754 kon prinses Anna eindelijk de paleizen die in 1732 aan Pruisen waren toegewezen – Huis ten Bosch, het Oude Hof en Honselaersdijk – terugkopen. Honselaersdijk was echter zo verwaarloosd door leegstand dat de kosten voor een restauratie te hoog bleken voor de Oranjekas. Het gebouw werd daarop gesloopt.[4]

3.1.3 Opdrachtgevers: particulieren

Terwijl de activiteiten van de Nassaus zich dus tot 1747 concentreerden in het noorden, werden in het westen en zuiden van het land de meeste opdrachten nu vergeven door particulieren. Daar zat het geld, door de voortdurende bloei van de handel. In het voorgaande hoofdstuk zijn de particuliere opdrachtgevers nog weinig aan bod gekomen: alleen de echtparen Van Ellemeet en Torck werden genoemd als klanten van Courtonne. Zij behoorden tot een bijzonder categorie opdrachtgevers: die van een kleine, puissant rijke groep die het zich kon veroorloven voortdurend de laatste mode te volgen. Daarmee zorgden zij voor een continue stroom opdrachten aan ambachtslieden, waaronder de kamerbehangers. Een andere groep particulieren deed slechts eenmaal in hun leven een dergelijke grote uitgave, gewoonlijk als zij zich zelfstandig vestigden na een huwelijk, een bijzondere nieuwe functie bekleedden of een erfenis kregen. Daarnaast waren er de verschillende overheden en instellingen, zoals de stadsbesturen en de regenten van een weeshuis. Ook de bestuurders wensten hun taken uit te oefenen in een representatieve ruimte. Elk van deze 'typen' opdrachtgevers is in dit hoofdstuk vertegenwoordigd met een casus.

Particuliere opdrachtgevers verbouwden – net als de Oranjes – in de eerste helft van de achttiende eeuw eerder dan dat ze nieuwbouw pleegden: bestaande gevels werden eerder aangepast aan de heersende mode dan dat een geheel nieuw huis werd neergezet. Daarbij paste een nieuwe aankleding van het interieur.[5] Dit zien we bijvoorbeeld bij de Leidse koopman Daniel van Eys [§ 3.3]: wanneer hij de mogelijkheid krijgt zijn buurpand te kopen, behoudt hij

de bestaande indeling, in plaats van een geheel nieuw pand neer te zetten. Wel wordt de aankleding (de wandbespanning) vernieuwd: nieuwe ruimten krijgen nieuwe stoffen en de bestaande behangsels worden herverdeeld.

Een opvallend aspect van deze patronage is het gebrek aan inbreng door architecten. In tegenstelling tot het Oranjehof schakelden particuliere opdrachtgevers minder vaak een architect in. Hun rol werd ingenomen door bekwame ambachtslieden die als bouwmeester optraden. De Alkmaarder regent Carel de Dieu [§ 3.5] maakte wel gebruik van de diensten van Jean Coulon voor de bouw van zijn nieuwe huis, terwijl Daniel van Eys de verbouwing van zijn huis geheel zelf overzag, met hulp van verschillende ambachtslieden. Beiden schakelden evenwel een kamerbehanger uit Amsterdam in voor de aankleding. De vraag is nu of dit voor de kamerbehangers bij Van Eys ook de ruimte liet om meer op te treden als interieurontwerper.

3.1.4 Mode, stijl en vernieuwingen

De wandbekleding

In de eerste helft van de achttiende eeuw zien we vaker dat een ambachtsman zoals een beeldsnijder, stucwerker of beeldhouwer het ontwerp ter hand nam in plaats van een architect.[6] Maar bij ontwerpen voor wanden werd de bekleding nog steeds niet mee vormgegeven, zoals te zien is op ontwerptekeningen. De klant kon daarna zelf bepalen of hij dit invulde met goudleer, tapijten, stof, of beschilderde behangsels. Papierbehang wordt eerst in de tweede helft van de achttiende eeuw op grotere schaal toegepast. Ludolf Torck liet in 1730 papierbehang voor twee kamers overkomen uit Engeland. Hij liet een behanger uit Den Haag komen om dit aan te brengen.[7] Pas in de inventarissen opgesteld in 1757 komen enkele papieren behangsels voor in de stadhouderlijke paleizen. Wel verschenen inmiddels ornamentele lijsten rond wandvakken: de bespanning werd dan ook steeds vaker vast aangebracht. Een voorbeeld hiervan is te zien op het ontwerp van Marot voor een wandindeling in Huis Schuylenburg in Den Haag. [afb. 3.2]

Wat de behangsels betreft kon de klant kiezen uit een groeiende aanbod van materialen en patronen. Goudleer bleef populair, door de chique uitstraling en duurzaamheid. De bladen werden nu veelal aan elkaar gelast tot lange banen, of wel een hele wand, zodat het patroon naadloos doorliep. Ook hierbij komen we regelmatig Engelse producten tegen. Daniel van Eys bestelde in 1732 een goudleerkamer in Londen, nadat hij een dergelijke kamer in Amsterdam bij Dirk van Lennep had bewonderd. [zie § 3.3] In 1757 kocht Anna van Hannover twee kamerschermen van Engels goudleer bij de erven Isaak Dier.[8]

Wandtapijten bleven onverminderd populair, er was een levendige handel in zowel nieuwe als tweedehands tapijtkamers. Hun populariteit viel zelfs buitenlanders op, want in *Les délices de la Hollande* (1710) noteerde de auteur:

'La mode des tapisseries à prévalu depuis un certain temps & il n'y a plus guère que les curieux qu'ils appellent Liefhebbers qui mettent leur argent en tableaux'.[9]

De leveranciers van goudleer en vooral tapijten kregen concurrentie van de behangselschilders, en van de fabrikanten van gedrukte en beschilderde doeken. Met hun goedkopere producten imiteerden zij de duurdere behangsels als tapijten en geweven stoffen. Zo verkocht de Amsterdamse behangselfabrikant Jan Smit volgens zijn advertentie 'Nieuwmodese gedrukte Zijldoeke' en 'Nieuw geinventeerde' kamerbehangsels 'verbeeldende goud Lakense stof'. Andere bekende namen zijn die van Margaretha van Winschooten en haar zoon Nicolaas Blankert, die een grote behangselwinkel dreven in de Halstraat te Amsterdam. De inventaris van Van Winschooten, opgemaakt na haar overlijden in 1728, toont een uitgebreid assortiment dat bestond uit stoffen – damasten, moor, camelotten, changeant, harentijnen, linnen – geschilderde en gedrukte behangsels, goudleer en tapijten.[10]

Andere grotere Amsterdamse behangselwinkeliers die vaak in verband met kamerbehangers voorkomen zijn de verschillende leden van de familie Remmers – Jacob, Johannes, Hendrik en Assuerus. Allen verkochten niet alleen behangsels, maar vervaardigden ook verschillende soorten zelf in een eigen werkplaats. Deze winkeliers fungeerden als groothandelaren naar de behangers toe, die bij hen een eigen voorraad inkochten. Ook speelden zij een rol in het verspreiden van modes. Zo verkocht Van Winschooten patronen aan behangers, waaronder 'Deel' in Den Haag. Het is onduidelijk wat voor patronen hier bedoeld werden.

Eenzelfde centrale rol in de vernieuwing van het aanbod aan wandbekleding speelden de grotere stoffenhandelaren, die zelf nieuwe patronen voor stoffen lieten ontwerpen, stoffen uit het buitenland invoerden, en hun producten in een eigen winkel verkochten.[11] In Amsterdam waren dat onder andere Essaije Gillot met een winkel in de Warmoesstraat, Jan van Mekeren en de firma van Jacob en George Roeters. In Den Haag kochten de stadhouders in het begin van de eeuw stoffen bij Martin en Blacquière & Pichot, en later bij Jan Baartman.

Het aanbod aan stoffen die voor het interieur gebruikt werden groeide sterk. Naast het populaire damast, changeant en moiré waren er greinen, trijpen, katoenen, saai en kroonsaai, estamine, barakanen, kaffa en armozijnen. Een nieuwe inventie was het 'velours d'Utrecht', genoemd naar de plaats waar de fabricage rond 1730 tot grote bloei kwam. Velours d'Utrecht was in feite een soort trijp, met een pool van mohair in plaats van schapenwol. Hier werden patronen in geplet door de stof tussen twee walsen door te halen, een gladde en een met het patroon in reliëf. Vooral grote bloemmotieven waren erg geliefd als patroon. Onder de prenten van Marot bevinden zich al een aantal ontwerpen voor dergelijke stoffen. Ook van velours d'Utrecht was een goedkopere versie

voorhanden: het veloutébehang, waarbij het patroon gemaakt werd door wolscheersel op zeildoek te lijmen.[12]

De kamerbehangers speelden een belangrijke rol bij het wegwijs maken van de klant in dit brede aanbod. Zoals uit de casus van Phillipe Audrouin (§3.3) blijkt, dienden de behangers op de hoogte te blijven van de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van stoffen, patronen en kleuren, om hun klanten daar behoorlijk over te kunnen informeren. Daarbij waren zij zowel afhankelijk van de stoffenwinkeliers en behangselmakers, als dat zij met hen concurreerden.

Ledikanten

De belangrijkste ontwikkeling wat de ledikanten betrof, was de vrij plotselinge vereenvoudiging van het silhouet van de hemelbedden. De vallen werden eenvoudiger en platter, de uitbundige passementen maakten plaats voor plat, opgelegd werk. De nadruk verlegde zich van het snijwerk naar de kostbare stoffen. Dit werd vaak 'couleur-op-couleur' uitgevoerd, ofwel in één kleur, zoals Hendrik Oldendorp adverteert. [Adv. 46] Pas richting het midden van de achttiende eeuw verschijnen ledikanten waarbij het houtwerk van de hemel zichtbaar is, en de vorm daarvan uitbundiger vormgegeven. [afb. 3.3] Tot in de jaren 1730 werd met Engelse ledikanten geadverteerd.

Zitmeubelen

Vanaf de jaren 1730 deed de Franse mode haar intrede in de zitmeubelen. De ruggen werden lager en ronder, en geheel bekleed. In een rekening van Jean Guerijn en Noë Colla uit 1742 wordt precies beschreven hoe zij twee canapés en fauteuils van notenhout, 'faites de la façon de ceux de france', stofferen. Zij leverden de zitmeubelen en stof overigens niet zelf. De armstoelen worden in overeenstemming met de wandbekleding gestoffeerd met een blauw damast en blauw zijdepassement, dat gespijkerd werd met kleine bronzen spijkertjes met vergulde koppen, 'fort près les uns des autres'. Bij de twee canapés werden de rug zowel als de zitting gesingeld en bekleed, waarbij de zitting in tweeën werd gedeeld. De zitting, rug en wangen werden aan de voorkant met tapisseriewerk bekleed, de achterkant van de wangen met hetzelfde blauwe damast als van de armstoelen, en de achterkant van de rug met blauw kroonsaai (wel geleverd door Guerijn en Colla). Ook de canapés kregen het blauwe zijdepassement gespijkerd met vergulde spijkertjes. Per canapé werden 1000 spijkertjes verwerkt, per armstoel 250.[13]

3.2 Isaac Dier voor de Friese Nassaus

De familie Dier was gedurende een groot deel van de achttiende eeuw een belangrijke leverancier van de Nassaus, en de carrières van drie generaties familieleden zijn nauw verbonden met de ontwikkelingen aan het stadhouderlijk hof. De vroegst bekende leverantie dateert uit 1701. Jan Dier leverde in opdracht van Willem III een ledikant met behangsel van blauw damast en acht stoelen voor prins Johan Willem Friso om te Utrecht te gebruiken, waar de prins studeerde.[14] In 1767 werkte Matthijs Dier Tange nog als *hoftapissier* voor Willem V aan de aankleding van het nieuwe Stadhouderlijk kwartier in Den Haag. Zijn oom Isaac (1689-1757) was echter het familielid met de langste carrière aan het hof en daarom onderwerp van de eerste casus.

Isaac Dier werd in 1689 geboren in Den Haag, als het zesde kind van Matthijs D'Hier en Geertruij Harnack.[15] Zijn vader maakte in 1672 als sergeant in de compagnie van Ditmar, heer van Wijnbergen, de belegering van Rees mee. Een paar weken eerder was hij in Den Haag getrouwd.[16] In 1673 vestigde het paar zich in Den Haag, waar Matthijs een winkel in linnen en lijwaten dreef.[17] De familie bleef in contact met Van Wijnbergen, inmiddels gouverneur van Bergen op Zoom. Mogelijk was het Van Wijnbergen die hun de Friese stadhouders als klant bezorgde, gezien zijn contacten met Hendrik Casimir II van Nassau.[18] Of Matthijs ook behangsels vervaardigde is niet bekend, maar tegen de tijd dat Isaac aan zijn loopbaan begon, waren in ieder geval twee leden van de familie Dier als ledikantmaker en kamerbehanger werkzaam. Ze heetten allebei Johannes [of Jan], wat enige verwarring schept over wie wat deed. Zo zijn er verschillende obligaties van en aan Jan of Johannes Dier tussen 1705-1710, waarvan niet is vast te stellen om wie van de twee het gaat.[19] Diegene mocht in ieder geval Elisabeth Maria barones van Ghent en Cornelis de Jonge van Ellemeet – de borgsteller van de obligaties – tot zijn klanten rekenen.[20]

In 1697 werd de oudste Jan [Johan] Dier lid van het koopmansgilde als handelaar in 'stoffe en behangselen'.[21] Hij was waarschijnlijk een jongere broer of neef van Matthijs en de leverancier van het bovengenoemde ledikant. Zijn activiteiten beperkten zich niet tot het ledikantmaken, zo blijkt uit zijn advertentie van 30 mei 1697 in de *Oprechts Haerlemsche Courant*. Hierin liet hij weten 'diverse soorten nieuwe Brabantse tapijten, bestaende in diverse Kamer-Behangsels' te koop te hebben.[22] Ten minste vanaf 1708 was Jan Dier gevestigd in twee naast elkaar gelegen panden aan de Spuistraat (zuidzijde), die hij dat jaar kocht voor f 6.720,-.[23] Jan Dier bleef ongetrouwd en overleed in 1720. De twee panden werden toen op f 8.000,- gewaardeerd en gingen over op de familie.[24]

De tweede 'Jan Dier' was waarschijnlijk Johannes Henderikus (geb. 1674), de oudste zoon van Matthijs. In 1706 schreef Johannes zich in bij het Haagse koopmansgilde als koopman in 'catoen en saijen'.[25] Hij ondernam in 1708 een

reis naar Engeland, en machtigde zijn broer Joachim om tijdens zijn afwezigheid zijn zaken waar te nemen.[26] Deze Johannes is waarschijnlijk dan ook de 'ledikantstoffeerder Jan Dier' die in 1712 nog geld schuldig was aan koopman John Reeve uit Norwich. Reeve exporteerde Engelse stoffen – kalaminken, damast, estamine en satinetten – naar Holland.[27] Het is waarschijnlijk dat Johannes na 1720 de zaak in de Spuistraat voortzette.

De Friese Nassaus behoorden tot de klantenkring van beide Johans. Johan Willem Friso was bij zijn overlijden nog f 204,- schuldig aan 'den ledekantmaeker Dier' voor een leverantie uit 1706. Wellicht was dit voor het verwerken van de 'armasijne stoffen' die rond dezelfde tijd geleverd werden.[28] Maria Louise was dezelfde Dier f 791,8,- schuldig in 1713.[29] In de jaren daarop werd er bij andere behangers besteld, namelijk bij de lokale behangers Hendrik Salix (geb. 1673) en Pieter Angelade, en in Den Haag bij Pierre Courtonne, Matthijs Thibout en Jean Dronia.[30] maar in 1721 volgde een grote leverantie door 'den Tapissier Dier' van 'alderhande tapisserijen' aan Maria Louise. Daarvoor werd inclusief arbeidsloon maar liefst f 5.968,14,- betaald.[31] Dat Maria Louise de kwaliteiten van 'den Tapissier Dier' waardeerde, bleek al het feit dat zij op haar kosten een jongeman naar Den Haag stuurde om bij hem 't Tapissiers werk te leren'.[32] [zie § 1.2.1] Daarnaast bleef er bij 'Dier' in Den Haag gekocht worden in de jaren 1720.[33] Het is niet duidelijk wie hier bedoeld wordt: Johannes of wellicht al zijn jongere broer, Isaac.

Na een klein hiaat rond 1730 kreeg de familie Dier vanaf 1733 weer vele opdrachten vanuit het stadhouderlijk hof, te beginnen met de aankleding van de Haagse paleizen voor het aanstaande huwelijk van Willem IV met prinses Anna. Daarop volgden jaarlijks grotere en kleinere opdrachten voor onderhoud aan de verschillende paleizen, evenals opdrachten voor het vervaardigen van een aantal grote ameublementen. Naast Johannes Dier was inmiddels zijn jongere broer Isaac werkzaam in Den Haag. Isaac wordt in 1725 voor het eerst genoemd in de stadhouderlijke administratie, wanneer hij meubelen vanuit het stadhouderlijk hof te Leeuwarden naar Dieren overbrengt.[34] Johannes bleef in ieder geval tot 1737 actief: in dat jaar komt hij voor het laatst voor als deken van het koopmansgilde.[35] Hoe de werkverhouding tussen de twee broers was, en vanaf wanneer Isaac de zaak alleen voortzette, is onduidelijk. In 1730 wordt in ieder geval Isaac, en niet Johan genoemd als bewoner van de panden aan de Spuistraat.[36] Een inschrijving voor Isaac bij het koopmansgilde werd niet gevonden. In 1727 trouwde hij met Sara Elisabeth Thobijassen en vanaf dat jaar liet hij kinderen dopen in Den Haag. [Zie: Bijlage 5: 3.2 Stamboom Dier] In 1736 traden Willem IV en Anna zelfs op als peter en meter van Isaacs dochter Anna Willemina.[37] Na Isaacs overlijden in 1756 zetten zijn erfgenamen de zaak in de Spuistraat voort als 'Erven I. Dier & Comp.'.

Het zou te ver voeren om alle leveranties van Isaac Dier in detail te bespreken – nog afgezien van het feit dat bij de meeste betalingen de details over het geleverde ontbreken. Daarom wordt hieronder – na de introductie van de hoforganisatie – verder ingegaan op een drietal grotere leveranties.

3.2.1 De hoforganisatie tussen 1732-1752

In 1729 nam Van Verschuer ontslag als opperhofmeester, wat problemen veroorzaakte voor Isaac Dier. Secretaris Johan van Leeuwen schreef in 1731: 'De Heer Generael Verschuer heeft altijd de bestellinge gehad, over 't gene de tapissier Dier heeft gemaekt, en niemand anders heeft dien aengaende oijt, met Dier gecorrespondeert en die sond ook alle jare aangemerkte reekeningen en daarop werd betaeling gedaen'.[38] Nu de positie van opperhofmeester tijdelijk vacant was, wist men niet wie de rekening van de kamerbehanger kon controleren: 'Dat nu betaeling op dese reekening niet is gevolgt, komt alleen, dat Haer Hoohgeyt [Maria Louise] deselve al te hoog gesteld heeft gevonden, en de heer Generael weg sijnde, wilde de heer Baumbach [de waarnemend hofmaarschalk] op versoek van Dier, sig ook daemede niet bemoeien'. Men vond de 'regten, en knegts daggelden, kostgelden en de leverantie' te hoog gesteld, 'om welk reden Dier, naederhand ook niet is geemployeert'. De secretaris stelt voor dat de rekeningen 'van andere tapissiers behoort te werden geexamineert of van sodaene, die weeten wat de leverantiegelden en wat daggelden die menschen ordinaris hebben'. Een maatregel die vaker geopperd werd als men de rekening van de kamerbehanger te hoog vond. Hoe de kwestie afliep, is niet bekend. In 1732 komt Isaac Dier niet voor op de hofrekeningen, maar in 1733 verricht hij alweer werkzaamheden aan de Vijverberg voor 1632 ponden.[39]

Na het overlijden van de volgende opperhofmeester Dirc van Lynden in 1735 werd de functie van opperhofmeester opgeheven.[40] Het was nu de opperkamerheer die opdrachten voor het interieur uitzette. Zo kreeg opperkamerheer Douwe Sirtema van Grovestins (1710-1778) in 1737 opdracht van Willem IV om het kasteel van Breda te herstellen en te meubileren voor zijn intocht aldaar dat jaar. Van Grovestins trad op als coördinator naar de betrokken ambachtslieden. De prins en prinses waren zeer tevreden met het resultaat, zo blijkt uit een brief van Willem IV aan zijn moeder na de intocht: 'La Princesse […] est tres contente du chatteau et de la façon dont il est meublé, il est seur [sur] que Grovestins a honneur de sa commission, et qu'il s'en est acquité avec gout et avec decence de sorte que sans me causer une depense considerable tout le monde trouve l'appartement de la Princesse et le mien magnifique'.[41] Wellicht beschreef de prins de uitgaven als niet te hoog omdat vele bestaande tapijten uit het Oranjebezit in Breda werden gebruikt. Dier kreeg nochtans f 17.881,10,9 betaald voor ameublementen en f 3.996,- voor stoffen.[42]

Hieronder bevonden zich ongetwijfeld de nieuwe zijden en damasten behangsels in de appartementen van de prins en prinses. Opvallend is het grote aantal behangsels met borduurwerk hieronder, zoals het groene damasten behangsel met 'seeven geborduerde pylaeren' in de kleedkamer van Anna.[43] Ondanks de eerdere bezwaren verzekerde het succes van deze opdracht Dier van de voortdurende patronage van de stadhouder en zijn vrouw.

Wat architecten betrof, bleven Daniel Marot en Anthony Coulon nog aan tot in de jaren 1730. De stijl van deze heren verouderde echter. Willem IV besloot daarom een jonge architect, Pieter de Swart (1709-ca.1772), naar Parijs te sturen om daar de bouwkunst te bestuderen. De stadhouder had De Swart waarschijnlijk leren kennen als de ontwerper van zijn intocht in Breda in 1737. In Parijs volgde De Swart twee jaar lang onderwijs aan de school van Jacques-François Blondel (1705-1774). In 1747 keerde hij terug in de Republiek. Het lot van zijn broodheer was inmiddels gekeerd, en aan De Swart werd nu vooral de vernieuwing van de Haagse verblijven en Het Loo toevertrouwd.[44]

De verbeterde vooruitzichten van Willem IV uitten zich overigens niet in de aanstelling van meer personeel om de verblijven te onderhouden: het hof verkeerde in geldnood en er werd eerder bezuinigd. In de raadsvergadering van 21 december 1731 besloot de Hofraad dat er geen vaste behanger meer op een traktement aangesteld zou worden.[45] In plaats daarvan stelde men twee behangers als vaste leveranciers aan: één voor het Stadhouderlijk hof en de hofkapel, en één voor de Gravelijkheidsgebouwen. Dat waren de Hove van Holland, Hove van Justitie, de Rekenkamer en de Rol. [Tabel 3.2]

Tabel 3.2: Kamerbehangers van het Stadhouderlijk kwartier en de Grafelijkheidsgebouwen, 1740-1794

Leverancier Stadhouderlijk kwartier en Hofkapel	Leverancier Grafelijkheidsgebouwen
1740-1754 - Isaac Dier	1740-1743 - Tourneur en Guerijn
1754-1771 - Erfgenamen I. Dier en comp.	1743-1758 - Johannes Deel
1771-1794 - Noë Colla	1758-1794 - Abraham Deel

3.2.2 1734: De komst van prinses Anna naar Den Haag

Voor Isaak Dier hield de komst van de prinses Anna in 1734 een aantal grote opdrachten in voor het maken van nieuwe ameublementen voor de Vijverberg en Huis ten Bosch. Helaas is van de Vijverberg alleen een inventaris overgeleverd uit 1712, na het overlijden van Johan Willem Friso.[46] In 1755 werd het huis verkocht aan Manuel de Lopez Suasso. De nieuwe eigenaar liet het pand slopen voor nieuwbouw, zodat ook daar geen sporen meer te vinden zijn.[47] Daarmee is slechts bekend dat Dier 'voor t maken van meubelen in diverse appartementen van Z.H. Hof op de Vijverberg' in totaal 6.433 ponden betaald kreeg.[48]

De werkzaamheden van Dier voor Huis ten Bosch in 1734-1735 zijn beter te traceren. Zijn rekeningen voor leveranties aan de Oranjezaal en het nieuwe corps de logis kunnen vergeleken worden met de inventaris van het paleis uit 1757 werd opgesteld. In 1734 was de bouw zo ver gevorderd, dat er aankopen bij Dier werden gedaan voor de aankleding, voor in totaal f 20.000,-. Dat vond men blijkbaar wel erg veel, want Dier krijgt alleen een getaxeerd bedrag van f 14.000,- vergoed.[49]

Gezien het hoge bedrag en het ontbreken van rekeningen van andere kamerbehangers, mag aangenomen worden dat Isaak Dier alle nieuwe beklede ameublementen leverde voor Huis ten Bosch. De ameublementen van de Oranjezaal kostten f 6.000,-. Dat lijkt een hoog bedrag voor de 24 taboeretten, twee fauteuils, canapé en drie paar rode damasten gordijnen met hun rabatten en banderollen. Maar de zitmeubelen hadden alle vergulde poten en het damast kwam uit Parijs.[50] Dier kreeg namelijk betaald voor 'oncosten op voorschreven en andere damasten gevallen van Paris na herwaarts'.[51] In 1735 kreeg Dier verder 2.354 ponden betaald voor de 'meubel-damasten tot behangsel in de anti-chambre en bedcamer van Hare KH'.[52] Het behangsel in de anti-chambre van de prinses was eveneens van rood damast, net als de drie paar gordijnen met hun 'lijsten, rabatten en banderolle'. Hier stonden in 1757 16 notenbomen taboeretten, bekleed met hetzelfde rode damast. In haar slaapkamer, behangen met dezelfde stof, stond een *lit d'ange* met gesneden onder- en bovenlijsten en een 'dito hoofdgardijn met de wapens van haare hoogheedens'. De gordijnen, bovenste rabatten en de sprei waren alle gevoerd met rood armozijn. Het ledikant werd beschermd tegen stof en licht door een hoes van hetzelfde armozijn, opgehangen aan een ijzeren 'tringel'. De deuren hadden portières van rood damast met lijsten en rabatten. De prinses beschikte hier verder over twee notenbomen fauteuils met losse zitkussen en acht taboeretten, eveneens bekleed met het rode damast. Er waren nog drie vuurschermpjes, waarvan twee met rood en één met geel damast bespannen. Op de vloer lag een tapijt.

Voor de antichambre en slaapkamer van Willem IV vervaardigde Dier een soortgelijk ameublement, maar dan van groen damast.[53] Het ledikant van de stadhouder had echter een 'holle hemel', en de sprei en bovenrabatten waren gevoerd met harentijn in plaats van armozijn. Deze stof werd gebruikt als voering, voor gordijnen, en voor behangsels van ledikanten van hovelingen. Interessant is de vermelding in de inventaris dat het ledikantbehangsel inmiddels is gebruikt voor het maken van een *lit à dôm[e]* voor prinses Carolina.[54]

Hoe de ledikanten voor het stadhouderlijk paar eruit hebben gezien, is onbekend. Een aanwijzing is wellicht te vinden in twee ontwerpen van Marot voor een 'dais' of troon, voor de 'ontvangkamer' in Huis ten Bosch. [afb. 3.4-3.5] Deze ontwerpen horen bij een brief van de thesorier C. Rademacher aan Willem IV, gedateerd 5 november 1735, waarin voorstellen voor de verbouwing worden

gedaan.[55] Uit de brief blijkt dat Marot meer ontwerpen voor het interieur van Huis ten Bosch leverde, en het is goed denkbaar dat ook de nieuwe ledikanten naar zijn ontwerpen werden uitgevoerd. In de inventaris van 1757 komt overigens geen troon voor in Huis ten Bosch, waardoor het onduidelijk is of deze wel is uitgevoerd.[56] Interessant is dat Marot voor de hemel een tweede voorstel doet, waarbij de geplooide drapering vervangen is door rechte rabatten. Mogelijk is dit wat bedoeld werd met de in de slaapkamers vermelde 'lijsten, rabatten en banderollen'. Het loofwerk in het midden van de hemel van het eerste ontwerp is vervangen door een modieuzer schelpmotief. Het tweede ontwerp doet een stuk lichter aan dan Marots eerdere tekeningen voor ledikanthemels. Een prent van de stadhouder op zijn doodsbed in Huis ten Bosch door Simon Fokke, hoewel zeer schetsmatig weergegeven, toont inderdaad een ledikant met een hemel met vergelijkbare lijsten en een schelpmotief in het midden. [afb. 3.3]

Wat Dier verder aan behangerswerk uitvoerde op Huis ten Bosch, blijft gissen. Het behangsel van de 'roode damaste kamer', waar prinses Anna een deel van de door haar gemaakte schilderijen bewaarde, zal zeker door hem vervaardigd zijn.[57]

3.2.3 1747-1755: De herinrichting van het Stadhouderlijk kwartier

In november 1747 werd Willem IV benoemd tot erfstadhouder van de Republiek. Datzelfde jaar verhuisde de prins met zijn gezin en hofhouding naar Den Haag, waar zij Huis ten Bosch betrokken. Bij de intocht van Willem IV in Den Haag speelde Isaak Dier een bescheiden rol: zijn huis was net als dat van andere Oranjegezinde Hagenaren versierd met illuminaties die de voorspoedige toekomst van de stadhouder tot onderwerp hadden. [afb. 3.6]

Het Stadhouderlijk kwartier werd door de Staten van Holland weer ter beschikking van Willem IV gesteld. Toen de stadhouder daar in december 1747 zijn intrek nam, bleken de vertrekken verouderd en in slechte staat. Onder leiding van hofarchitect Pieter de Swart werd het Stadhouderlijk kwartier in 1747-1748 opnieuw ingericht. Eerder onderzoek beschreef het verloop van die werkzaamheden en de inrichting van de nieuwe appartementen onder Willem IV.[58] De behangerswerkzaamheden werden daarbij grotendeels buiten beschouwing gelaten.

In 1747 werden al aankopen tot het meubilair gedaan. Van de stad Delft nam men een aantal behangsels, gordijnen en andere zaken over uit hun huis op het Binnenhof ter waarde van f 1.000,-. Er werden twee stadhoudersstoelen vervaardigd door stoelenmaker Gerard Hutte, evenals één voor de Raadcamer voor respectievelijk f 190 en f 191. Het fluweel voor de stoel in de Rol werd geleverd door Pieter en Jacob van de Kasteele voor f 126,- en Hendrina van Ombre voor f 189. Hendrina van Ombre verzorgde het borduurwerk aan de stoel en het kussen voor f 480,-. [59]

In de loop van 1748 konden de nieuwe vertrekken gemeubileerd

worden. Isaak Dier ontving grote opdrachten voor de aankleding. Voor zijn werkzaamheden uitgevoerd tussen 22 september 1747 tot 7 februari 1748 krijgt Dier f 10.458,- betaald. Daarop volgen nog betalingen van f 3.096,10 en f 1.665,-. In totaal leverde hij voor het bedrag van f 15.219,- aan ameublementen. De door hem ingediende rekeningen zijn helaas niet bewaard. Alleen een inventaris, opgemaakt in 1757, biedt aanknopingspunten voor de 'dieverse saacken' die Dier ten dienste van het Stadhouderlijk kwartier leverde. Daarbij moet opgemerkt worden dat prinses Anna na het overlijden van haar man in 1751 nieuwe opdrachten gaf tot de inrichting. Naar ontwerp en tekeningen van haar intendant De Lage begon men vanaf juni 1752 aan nieuwe verbeteringen van de stadhouderlijke vertrekken. Dat omvatte in de eerste plaats het stucwerk en een aantal nieuwe schouwen, maar ook Dier werd weer ingeschakeld. Een aantal werkzaamheden is in de ordonnanties gespecificeerd en daarmee te onderscheiden van zijn eerdere werk, maar een deel ook niet.

Tijdens de eerste campagne in 1747-1748 zullen zeker de ameublementen voor de slaapkamers van de stadhouderlijke familie door Dier vervaardigd zijn. Zij werden alle in damast uitgevoerd: blauw voor Willem IV en rood voor Anna als prinses van koninklijke bloede. Ook dochter Carolina kreeg rood damast. De damasten werden geleverd door Jacobus Barnaart voor 3614 pond. Dier was ongetwijfeld ook belast met de verwerking van de vele andere stoffen die voor het Stadhouderlijk kwartier geleverd werden. Jacob en Pieter van de Kasteele leverden buiten het groen fluweel nog 201 ¾ ellen karmozijn rood taf (f 498,-), terwijl Hendrik Onversaagt en Isaacq Louis la Campagne in comp. te Amsterdam 63 ellen 'alderbest geblomt trijp' in rekening brachten ter waarde van f 1.307,1 en nogmaals f 175,14.[60] Van Onversaagt is toevallig een staaltje geel trijp bewaard gebleven uit juist dit jaar. [afb. 3.7] Verder werd er karmozijn Engels en Italiaans taf gekocht bij Meijndert Steenhouwer (à f 198,12,-), armozijn, vloertapijten en meer bij Moses Moresco (à f 337,15,-) en groen moor bij Barent en Govert Klinkhamer (à f 382,14,0).

Het taf is niet terug te vinden in de inventaris van 1757, maar het groene fluweel is gebruikt tot een behangsel in het kabinetje naast de slaapkamer van Anna en Carolina, en voor het bekleden van schrijftafels. Het trijp is te vinden in de 'vierde kamer' van het nieuwe kwartier, dat behangen was met 'rood gebloemd trijp'. Hier stonden tien notenbomen stoelen, bekleed met dezelfde stof. Het trijp treffen we verder aan in de kamer van de hofdame Saumaise,[61] die twaalf notenbomen stoelen met trijpen kussens tot haar beschikking had.[62] Stoelenmaker Johannes Kluck uit Den Haag leverde een groot aantal 'notebome als andere stoelen', voor f 1.672,-. In een 'voorkaemer' bevond zich nog een behangsel van blauw trijp, dat bij de leverantie van Onversaagt en La Campagne zal hebben gezeten. Bij Caspar Leens werd een kamer tapijten gekocht voor f 1.325,-.[63]

Eenmaal blijkt uit de betalingen duidelijk dat Isaak Dier als coördinerende persoon naar een andere leverancier optreedt, namelijk bij de bestelling van stoelen bij de Haagse stoelenmaker Arij Tenhout. Tenhout maakte nieuwe stoelen 'ten dienste van sijn Hoogheijd den heere Prince van Orange, door ordres van den tappensier [sic] Dier met kennisse van Baron van der Heiden en Mr. C. Ickler,[64] volgens ordonnantie van 15 augustus 1748', voor f 228,14,-. Tenhout leverde nog acht stoelen voor de officierswacht, voor f 13,16,-, waarbij we eveneens mogen aannemen dat die door Dier opgedragen werden.

Tijdens de tweede inrichtingscampagne voor prinses Anna leverde Dier zelf meer stoffen. In 1754 bekleedde Isaac Dier de bibliotheek en leverde hij 239,5 el 'groen best Italiaans glassée' tot meubels. In 1757 verkocht Dier een groot kamerscherm van 8 deuren Engels goudleer aan de prinses voor 200 pond. Daarbuiten leverde hij in 1754 voor 2.856 pond aan ameublementen en in 1755 nog eens voor 7.659 pond.[65] In 1759 overleed Anna en werden grotere inrichtingswerkzaamheden gestaakt.

3.2.4 1752 en 1759: De begrafenissen van Willem IV en Anna

Niet alleen het leven, ook de dood van de stadhouders diende op gepaste wijze aangekleed te worden. Ook hier vervulde Isaak Dier als vaste kamerbehanger een rol. Willem IV overleed op 22 oktober 1751 te Den Haag; Anna volgde hem in 1759. Beiden werden na het overlijden gebalsemd en opgebaard in het Stadhouderlijk kwartier. Het praalbed stond opgesteld in de 'groote audientie-zaal van het Huis'. Het ontwerp voor de aankleding van de rouwzalen, het praalbed en de rouwkoets was van hofarchitect De Swart.[66] Zijn tekeningen dienden als voorbeeld voor verschillende prenten van de rouwkamer. [afb. 3.8-3.10]

Dier zorgde alleen voor de uitvoering. Hij ontving f 485,- voor het leveren van fluweel en andere stoffen, f 369,- voor 'leverantie en arbeidsloon, en nog f 314,- voor werk aan het kleed en de hemel van de lijkwagen. In totaal kreeg hij f 1.168,- betaald. Voor de behangsels werden verder zwart laken, baaij, fluweel en zilver moiré gebruikt. Dit werd geleverd door de Haagse koopman Johan Baartman en de Amsterdammer Essaije Gillot, voor respectievelijk f 2.836,- en f 916,-. De ornamenten in zilver op het behangsel werden vervaardigd door de 'coopvrouw Alberti' (f 133,-).[67] Het is de vraag waar de vele zilveren 'tranen' van gemaakt waren – zouden het kleine geschilderde papieren zijn?

De functionarissen van Willem IV kregen alle een rol toebedeeld in de lijkstatie. Hoewel op de prentuitgave van de lijkstatie Isaac Dier vermeld staat als Heraut der Wapenen, was deze al te oud om die eer waar te nemen. In de 'Ordre van de Lijkstatie' staat namelijk 'Tange Dier' vermeld. Matthijs Dier Tange nam als zijn opvolger dus zijn plaats in. [afb. 3.11-3.12]

Voor de begrafenis van Anna van Hannover, zeven jaar later, diende het Stadhouderlijk kwartier opnieuw in de rouw gekleed te worden. Het behangsel uit 1751 kon blijkbaar niet worden hergebruikt; naar ontwerp van De Swart werd een nieuwe aankleding vervaardigd. Inmiddels was Isaak Dier zelf overleden. De 'erffgenaamen van wijlen Isaac Dier & Comp' verdienden nu f 1.783,18,- 'voor het behangen van de zaal van Parade en de verdere vertrekken, mitsgaders overgedane leverancien van swart fluweel, zatijn &a volgens rekening'. Hiermee werden verder de toegangen, trappen en zelfs de zolderingen bekleed. De meeste stoffen werden geleverd door koopman Christoffel Crol uit Den Haag, voor F 8.448,10,-. Er werden meer zilveren passementen gebruikt dan in 1751. Deze kwamen bij de firma Molière vandaan, voor f 422,9,-. De balusters werden vervaardigd door J. Scholtus.[68] Ook ditmaal liep 'Tange Dier' mee in de lijkstatie als heraut van Wapenen. [afb. 3.13]

3.2.5 Beschouwing

De kamerbehanger in dit hoofdstuk, had in theorie en andere rol dan Courtonne onder Willem III: Isaac Dier was een 'preferred supplier' op contract en geen functionaris in vaste dienst. Desondanks zorgden dezelfde factoren van opdrachtgever, locatie in Den Haag en kapitaal ervoor dat hij net als zijn voorganger een belangrijke klantenkring aantrok en veel aan het hof verdiende. In tegenstelling tot Courtonne speelde Dier een meer actieve rol in het koopmansgilde, en vertaalde zijn rol dus ook in een positie van maatschappelijk belang.

3.3 Philippe Audrouin voor Daniel van Eys

In de jaren 1710-1720 trad een nieuwe generatie Hugenoten in de voetsporen van hun ouders en namen hun winkels en bedrijven over. Voorbeelden zijn de zoons van Daniel Marot, Pierre Courtonne en Essaije Gillot. Zo ook de broers Philippe en Pierre Audrouin, die de winkel in tapijten en ledikanten van hun vader Pierre overnamen. Over hun activiteiten is een belangrijke informatiebron bewaard gebleven: de correspondentie met de lakenfabrikant en -koopman Daniel van Eys (1688-1739) te Leiden. [Bijlage 5: 3.3] Van diens firma bleef het bedrijfsarchief bewaard, met grootboeken, journalen, brievenboeken en honderden binnengekomen brieven, uit de periode 1722-1739. Betalingen voor de eigen woning en brieven aan de betreffende ambachtslieden werden opgenomen onder de bedrijfsadministratie.

In het archief van Van Eys zijn van Philippe Audrouin maar liefst 21 brieven bewaard, uit de periode 1727-1735. Het is uniek dat er zoveel brieven van een kamerbehanger bewaard zijn. Zij geven een zeldzaam inzicht in de dagelijkse praktijk van de winkel in de jaren 1720-1730, de klanten en zakenrelaties, alsook

het verloop van een bestelling. Helaas is van Van Eys zelf maar een enkele brief aan Audrouin bekend – de uitgaande brievenboeken van de firma bleven pas vanaf juni 1735 bewaard.

Van Eys is een voorbeeld van een klant die zijn interieur bleef moderniseren, en die over een langere periode meerdere opdrachten gaf aan een kamerbehanger. Na een introductie van de hoofdrolspelers wordt aan de hand van een aantal voorbeelden ingegaan op de meest opvallende aspecten.

3.3.1 De broers Audrouin - een loopbaan

De familie Audrouin[69] was afkomstig uit La Rochelle in Frankrijk. Pierre Audrouin (†1712) trouwde daar vóór 1681 met Susanna Montier. Pierre komt meerdere malen voor op twee lijsten uit 1687 van 'nieuw bekeerden', ofwel Hugenoten, die gecontroleerd werden of zij hun kinderen wel op een katholieke school onderbrachten.[70] Zij dienden daartoe een certificaat te vertonen dat de aanwezigheid van hun kind(eren) bewees. Pierre werd maar liefst vier maal verdaagd en kreeg ook een boete, voor hij het gewenste certificaat voor zijn dochter Elisabeth (geb. 1681) op 27 juni 1687 wist te produceren.[71] Daarna moet hij met zijn familie Frankrijk ontvlucht zijn, want op 4 april 1688 werd hun zoon Pierre gedoopt te Amsterdam.[72] De familie woont dan op de Oostelijke Bierkaai.[73] De keuze voor Amsterdam kan ingegeven zijn doordat hier al meer bevriende Hugenoten uit La Rochelle waren neergestreken, zoals de familie Catel en de goudsmid Pierre de Riberolles.[74]

Over Pierre Audrouin senior zijn alleen biografische gegevens bekend. Wie zijn klanten en toeleveranciers waren weten we helaas niet. In de Franse akten wordt hij *tapissier marchand* genoemd, terwijl bij zijn poortersakte van 20 december 1689 zijn beroep als 'tapijtwerker' gegeven wordt.[75] De eerste vermelding maakt duidelijk dat Audrouin meer koopman was dan wever, terwijl tapijtwerk wel een belangrijk deel van zijn handel moet zijn geweest. Bij zijn overlijden in 1712 was de winkel inmiddels gevestigd op het Rokin, tegenover het Haagse veerhuis, dus op een centrale plek in de stad.[76] [afb. 3.14] Zijn twee zoons, Philippe en Pierre, zetten het bedrijf gezamenlijk voort. In 1713 werden zij beiden ingeschreven in het poortersregister als ledikantmaker.[77] Philippe was de oudste van de twee broers: zijn akte van ondertrouw vermeldt dat hij 'van Rochel' kwam.[78] Hij zal daar vóór 1688 geboren zijn. De eerste jaren bleef de winkel gevestigd aan het Rokin, getuige de vermelding van dit adres bij het huwelijk van Pierre met de Haagse Maria Adriana Toll in 1715.[79] In 1724 blijkt de winkel verhuisd te zijn naar de Warmoesstraat, 'aan de loopzijde', zoals vermeld in een advertentie van 8 augustus dat jaar in de *Amsterdamse Courant*. [Adv. 6] De Warmoesstraat was sinds de zeventiende eeuw één van de belangrijkste winkelstraten van Amsterdam, waar vele winkeliers in luxe goederen te vinden waren. De straat werd speciaal daarom ook aangeprezen aan reizigers. Ook later in de achttiende eeuw zijn kamerbehangers zich hier blijven vestigen.[80]

Een verhuizing was niet de reden waarom de 'broeders Audrouin' adverteerden: zij kondigden aan een serie tapijten te verkopen, verbeeldende de 'Historie van Telemacus' […] 'extra konstig gewerkt'. De zes stukken waaruit de serie bestond worden nauwkeurig omschreven: 'een stuk breed 6 en 1 quart el, een dito 6 el, een dito 4 en 3 agtste el, een dito 7 en 1 quart el, een dito 4 en 7 agtste el, een 3 en 3 agtste el, alle hoog 5 en een quart el, zulks t'zamen in 't vierkant uitmakende 168 ellen'. Het betrof hier dus een kant-en-klare kamer. Zoals we later zullen zien handelden de broers Audrouin zowel in nieuwe als tweedehands tapijten. Uit de bewoording van de advertentie blijkt niet met welke situatie we hier te maken hebben. In ieder geval waren de Telemachus-reeksen, ontworpen door Jan van Orley (1666-1735) en Augustin Coppens (1668–1740), enorm succesvol. Tot 1739 werden er maar liefst zeven edities van geproduceerd, die door heel Europa verkocht werden.[81] Een eerste versie bestaande uit 6-7 stukken ontwierpen zij voor het atelier De Vos-Auwercx te Brussel. Juist in 1724 verscheen een nieuwe Telemachus-reeks vervaardigd door het Brusselse atelier Leyniers-Reydams, eveneens naar ontwerpen van Van Orley en Coppens. Van het atelier Leyniers-Reydam is een lijst met kopers bekend: Audrouin of andere kamerbehangers komen hier echter niet op voor.[82] In ieder geval kon men in de winkel in de Warmoesstraat terecht voor de laatste inventies, en dat was een zeer belangrijk argument voor klanten om tot kopen over te gaan – zoals nog zal blijken uit de correspondentie met Daniel van Eys.

Om terug te keren op het leven van Philippe Audrouin, hij trouwt op 5 mei 1724 te Leiden met Elisabeth Elin.[83] De bruid was ook afkomstig uit een Hugenotenfamilie, die handelde in stoffen. Philippe wordt geassisteerd door zijn 'bekende', de lakendrapier Paul Philippe du Clou, die op de Oude Vest te Leiden woont. Rond de tijd van zijn huwelijk – of juist daardoor – kwam Philippe Audrouin in contact met Daniel van Eys. Van Eys zou een trouwe klant blijken, die Audrouin tot halverwege de jaren 1730 van opdrachten en zelfs nieuwe opdrachtgevers voorzag. Van Eys was niet de enige klant uit Leiden: in april 1732 leverde 'Audrouin' 100 1/8 ellen geschilderd zeildoek aan de stad Leiden tot het behangen van een kamer voor het Logement in Den Haag.[84]

3.3.2 De opdrachtgever: Daniel van Eys

Daniel van Eys werd in 1688 te Amsterdam geboren als zoon van de van oorspronkelijk uit Aken afkomstige lakenfabrikant Gillis van Eys en de Franse Magdalena Hamal. Gillis van Eys had in Amsterdam een zeer succesvolle textielfirma opgezet; bij zijn overlijden in 1734 bedroeg zijn vermogen ruim f 700.000,-. In Amsterdam werd hij opgevolgd door zijn oudste zoon Isaac, die al vanaf 1708 in het bedrijf werkzaam was. Daniel werd als tweede zoon in 1709 in Leiden geïnstalleerd in compagnieschap met zijn vader, zijn lakenbedrijf was in feite een uitbreiding van de Amsterdamse vestiging. Allereerst werd hij daartoe

poorter van Leiden, op 9 maart 1709. In juni van dat jaar werd hij ingeschreven als lidmaat van de Waalse kerk en in die gemeente vond hij een bruid: op 11 september 1709 trouwde hij Sara Dozy (1685-1759), dochter van de Leidse fabrikant van greinen Pierre Dozy en Esther Drolenvaux. Van de kinderen van het echtpaar Van Eys-Dozy zou alleen een dochter, Magdalena Hester (1717-1759), de volwassenheid bereiken. Daniel van Eys en zijn vrouw bewoonden het huidige huis Oude Singel 118 te Leiden, dat Daniel in 1729 overnam van zijn vader: 'Myn woonhuys alhier, gelegen en staande op d'Oude Cingel Nordzyde over de Jan Vossenbrugge'. Waarschijnlijk woonde Daniel hier al sinds zijn komst te Leiden in 1709, want bij de ondertrouw gaven zowel bruidegom als bruid aan woonachtig te zijn op de Oude Singel.[85] [afb. 3.15-3.17]

Hoe het huis van het echtpaar Van Eys er in de eerste huwelijksjaren uitzag, en bij wie zij kochten voor de inrichting, weten we niet. De administratie van het bedrijf van Van Eys bleef pas vanaf 1722 bewaard. Het echtpaar liet het huis ten minste tweemaal verbouwen. In de gang en een aantal kamers is nog iets te zien van die inrichting: in het stucwerk dat in 1731 aangebracht werd door Domenico Sala, de trap met smeedijzeren balusters geleverd door de Amsterdamse smid Victor Wipperom, en verschillende schoorsteenmantels. [afb. 3.18-3.23]

In 1725 vond een vermeerdering plaats in het fortuin van Van Eys, dat tot dan toe jaarlijks zo'n f 10.000,- bedroeg.[86] Zijn vrouw erfde dat jaar een aanzienlijk vermogen uit de nalatenschap van haar moeder, namelijk ruim f 63.000,-. Dit had direct gevolgen op zakelijk zowel als persoonlijk vlak. Daniel van Eys maakte zich zakelijk los van zijn vader: de compagnie werd ontbonden en hij stichtte een eigen bedrijf. Daarnaast wendde hij het nieuw verworven vermogen aan voor de verfraaiing van zijn huis. In de jaren 1725-1727 lieten hij en zijn vrouw – die getuige de vermelding in verschillende brieven een actieve rol bij de herinrichting speelde – meerdere vertrekken opnieuw aankleden. Hieraan gaf Van Eys in totaal f 9.000,- uit. In tegenstelling tot bij de volgende casussen namen Van Eys en zijn vrouw geen architect of opzichter in de arm om ontwerpen te leveren of een decoratief programma vorm te geven – nergens althans zijn betalingen aan of brieven van een dergelijke centrale figuur te vinden. De opdrachten aan Audrouin en andere ambachtslieden werden direct door het echtpaar Van Eys of hun zaakgelastigden gegeven. Audrouin heeft bijvoorbeeld regelmatig contact met de boekhouder van Van Eys, Conrad Zellweger.[87]

Van Eys schakelde veelvuldig hulp in van familieleden en zakenrelaties om leveranciers en producten te vinden. Hij richtte zich daarbij, net als later de burgemeesters van Edam (§ 3.4) en Carel de Dieu in Alkmaar (§ 3.5) voornamelijk op Amsterdamse leveranciers. Prominent hieronder was de van oorsprong Franse spiegelverkoper Pierre le Normand (1684-1742).

Le Normand was afkomstig uit Orléans en had in 1706 het poorterschap van Amsterdam verkregen. Men kon bij hem niet alleen spiegels, maar ook een complete houten wandafwerking verkrijgen. Le Normand kon daarvoor ook de ontwerpen leveren. Voor Van Eys vervaardigde hij in 1725 niet alleen een spiegel met lijst tot een zijkamer, maar ook het snijwerk boven de nieuwe porte-brisée, vier consoles en festoenen, en nog 32 hoekstukjes. Door het plaatsen van de porte-brisée met zijn dubbele deuren werden een zijkamer en de achtergelegen kamer veranderd in een kleine suite.[88] Een andere Amsterdamse spiegelkoper bij wie Van Eys meubelen bestelde was de eveneens uit Frankrijk afkomstige Jean Vazheile (†1733), die echter alleen glas en spiegels zonder lijsten lijkt te leveren. Bij Pieter Swart werden Spaanse matten gekocht, terwijl kostbare vloertapijten uit Smirna (f 607,9,-), geleverd via de firma Panaiotis en Begler di Joseph, door de weduwe P. van Veen versteld werden (à f 44,-).[89]

Toen de aankleding van zijn vertrekken net gereed was, deed zich voor Van Eys de mogelijkheid voor om het buurpand kopen. Door middel van een grote verbouwing vanaf 1731 werd dit nu bij zijn huis betrokken. Vooral het achterhuis werd daarbij aangepakt en onder andere van een monumentale trap voorzien. Van Eys besteedde maar liefst bijna f 25.000,- aan de 'timmeragie'. Er waren nieuwe vertrekken in te richten, en ook de vertrekken die Van Eys net had ingericht, kregen deels een andere aankleding.[90] Deels werden bij de tweede inrichting dezelfde leveranciers ingeschakeld als in de jaren daarvoor, zoals Le Normand, Vazheile en Audrouin, en deels koos Van Eys voor leveranciers die hij nog niet eerder inschakelde, alsook vaker voor Leidse ambachtslieden.
De contacten in Amsterdam verliepen nu grotendeels via zijn zaakgemachtigde daar, Jan Zuurlander.[91] Wellicht werd de nieuwe werkwijze ingegeven door een verslechterende gezondheidstoestand van Van Eys, die in 1739 overleed. In augustus 1731 was de verbouwing zo ver gevorderd dat Van Eys de maten van de nieuwe kamers ('que vous souhaitres garnier') aan Audrouin kon sturen met de vraag om behangsels daartoe.[92] Het ging blijkbaar om zes kamers, want Audrouin ontving in juni 1732 arbeidsloon voor het behangen daarvan.[93] Audrouin was niet de enige behanger die in het huis werkte. Adrianus van der Spoor uit Leiden kreeg begin 1732 f 42,- betaald voor het 'afslaan [d.w.z. met krijt aftekenen] van 4 camers' en het 'benaaien en behangen' van twee goudleerkamers. Waarschijnlijk ging het om de bestaande goudleerbehangsels die nu elders werden aangebracht.[94]

3.3.3 Een veranderende relatie

De eerste brief van Audrouin aan Van Eys dateert waarschijnlijk van begin 1727 – de datum is moeilijk leesbaar – en de laatste van 14 januari 1735. De correspondentie moet daarvoor al gestart zijn, en liep waarschijnlijk door tot het overlijden van Van Eys in 1739. Alle brieven zijn in het Frans gesteld, wat voor

zowel Audrouin als Van Eys gezien hun afkomst de moedertaal of in ieder geval de tweede taal moet zijn geweest. Audrouin adresseert zijn klant als 'Monsieur' en sluit iedere brief af met de standaard formulering 'Monsieur votre tres humble et tres observant serviteur'.

De correspondentie geeft een goed beeld van het contact tussen de ledikantmaker en zijn klant: het vele toezenden van modellen en stalen (en de zorg om de tijdige terugkeer daarvan), de zoektocht naar steeds weer nieuwe en passende stoffen en meubelen, de verzekering dat de leverancier zijn best doet alles tijdig en tegen schappelijke prijzen te leveren, de tijdingen over leveranties en tenslotte, bij een levering naar tevredenheid, de vraag om verdere opdrachten en aanbevelingen bij anderen. Uit de brieven komen nieuwe namen naar boven komen van zijn klanten: Van Lennep[95], Van Gangel,[96] Van Geel seigneur de Spaenbroeck[97] en de heer Bon Enfant.[98] Al deze klanten behoorden tot de zeer gegoede bovenlaag.

De verstandhouding tussen de ledikantmaker en zijn opdrachtgever werd door de jaren heen steeds persoonlijker, met name in de jaren 1730. Dat Audrouin met enige regelmaat bij Van Eys in huis verbleef om wandbespanningen aan te brengen, zal hier zeker aan bijgedragen hebben. Ook de vrouw van Audrouin laat regelmatig haar 'respects les plus affecteux' overbrengen aan mevrouw Van Eys, en zij gaat voor het echtpaar op zoek naar een pop, waar Audrouin een hele brief aan wijdt.[99] Overigens spreken andere leveranciers, zoals de schilder Antonie Elligers, in hun brieven aan Van Eys van de 'vriendschap' die hun opdrachtgever hen betoonde, een nette manier om zijn patronage te omschrijven. In de latere brieven veroorloofde Audrouin zich meer vrijheden: hij spreekt over zijn gezinsleven en persoonlijke omstandigheden, en sluit een brief in gericht aan zijn moeder die dan in Leiden is. Dit laatste doet vermoeden dat we hier wellicht te maken hebben met de volgende generatie Audrouin.

3.3.4 Audrouin als leverancier van wandbespanningen

Een groot deel van de correspondentie gaat over de verschillende wandbekledingen, die Audrouin deels levert en voor het grootste deel aanbrengt. De wandbekleding van de zijkamer en een andere 'chambre', waarschijnlijk de naastgelegen kamer, zijn het onderwerp van de eerste brief van Phillippe Audrouin aan Daniel van Eys. Op 23 mei 1725 of 1727 (dit is slecht leesbaar) stuurt Audrouin een kas met goudleer 'pour votre chambre' en 'ornements pour le tour de vostre sij camer', die met damast behangen blijkt.[100] Audrouin zal de zondag daarop naar Leiden reizen om dan maandag te beginnen met het aanbrengen van het goudleer. Hieruit blijkt dat hij zelf behangerswerk uitvoert, gewoonlijk geassisteerd door zijn 'garçon'. De 'ornements' tot de zijkamer kunnen passementen zijn die nog moeten worden aangebracht, of mogelijk houten ornamenten geleverd door Pierre le Normand. Of Audrouin ook de leverancier was van het damast voor de zijkamer is niet te achterhalen. Wel leverde hij in 1727 een linnen behangsel voor ''t kleyne

achterkamertje'.[101] Al deze behangsels betrok Audrouin mogelijk bij Margaretha van Winschooten. 'Les frères Audrouin' komen voor onder de debiteuren van haar behangselwinkel.[102]

Al eerder werd goudleer naar Leiden opgestuurd, want in de eerste brief is sprake van een tweede leverantie. In ieder geval in de eetkamer werden de wanden behangen met verguld kalfsleer.[103] De bestelling van het goudleer verliep via 'de heer Selvegne' (waarschijnlijk wordt de boekhouder Conrad Zellweger bedoeld), en geeft inzicht in hoe de prijs van een blad goudleer tot stand kwam. Gewoonlijk kostte een blad met twee kleuren 28 sols, en ieder kleur meer een sol per blad extra. Het blad voor Van Eys kostte 30 sols, en zal dus in vier kleuren uitgevoerd zijn. Het duurde vier tot vijf weken om goudleer te vervaardigen. In juli 1729 was dit behangsel blijkbaar aan reparatie toe, want Androuin schreef in een brief gedateerd 18 juli dat hij bladen goudleer gevonden heeft 'à la reserve', passend bij het goudleer van Van Eys. De boeketjes waren dan wel niet verguld, zoals op het bestaande goudleer, maar de kleuren waren alleszins gelijk. Deze bladen kon hij binnen 10-12 dagen leveren. Mocht Van Eys toch precies dezelfde bladen wensen als zijn bestaand behangsel, dan konden die nieuw gemaakt worden, maar moest er 4 tot 5 weken op gewacht worden. Gezien de vermelding van 4 bladen goudleer op de rekening van 13 oktober 1729, en de hoge prijs van 30,5 sols, koos Van Eys voor die laatste mogelijkheid.[104]

Audrouin had op het gebied van wandbespanning concurrentie van andere Amsterdamse leveranciers. In februari 1725 informeerde Van Eys ook bij de koopman Jan van Mekeren in Amsterdam naar behangsels. Jan van Mekeren was niet de bekende kastenmaker van die naam, maar wel familie van hem. Deze Van Mekeren was een koopman in stoffen, gevestigd op de Keizersgracht in Amsterdam.[105] Op 23 februari 1725 stuurde hij 'een stael expres tot behangsel geschikt', van een type dat hij al eerder aan een klant in Den Haag had geleverd.[106] Mogelijk had Van Eys dit daar gezien en was dat de aanleiding om Van Mekeren te benaderen. Aan de staal zaten zowel een witte als een gouden campaan, ofwel sierrand, waarover Van Mekeren schrijft: 'nu dat met goud kan wel denken u.e. niet kan dienen, maer wat de zijde campaen aengaet, dat staet sear fraeij boven teegens de solder aen rontom de kaemer voornaementlijk als die campaen met tweedelen couleur gemaekt word te weete witsgoutcleur zoo als dat in den Haeg was. als ue dan maar de hoogte van ieder blat niet neemt, & ordonneert hoeveel blaede moet maeke, zoo kan de geheele kaemer rondom eveneens zijn'. De prijs van dit behangsel kwam op 4 ¾ gulden per el. Mocht Van Eys toch geen campanen 'daeraan gehecht' wensen, dan kwam de prijs op 4 ¼ gulden per el. De randen kostten samen dus een halve gulden, ofwel een kwart gulden per stuk. Van Eys had voor de beoogde kamer 130 ellen nodig. Dat was een hoeveelheid die Van Mekeren niet zomaar op voorraad had, want 'gelijk als ue zegt kan begrijpe omdat altoos op de hoogte van de kaemers diene gemaekt te

worden'. Maar in vier maanden, of eerder indien mogelijk, kon hij de gewenste hoeveelheid wel gereed hebben. Bij gebrek aan de antwoorden van Van Eys, blijft de afloop van deze transactie onbekend.

In 1727 wendt Van Eys zich weer tot Audrouin voor stoffen. Audrouin stuurt stalen van zeven stoffen op, 'tous ce quil ij a de plus nouveau avec les prix'. Er wordt niet expliciet vermeld dat het hier stoffen voor het interieur betreft, het zou ook om stoffen voor kleding kunnen gaan. Maar de vraag om het nieuwste van het nieuwste komt vaker naar voren in de correspondentie over het interieur, ook met andere leveranciers. Zo kiest Van Eys datzelfde jaar ervoor om zijn vertrekken in blauw en 'best hemelsblauw' te laten schilderen. Die laatste kleur kan gelijkgesteld worden aan het zogenoemde Berlijns blauw. Dit was pas sinds 1724 breder verkrijgbaar in Holland, en was dus nieuw.[107]

De stalen van de stoffen kwamen bij stoffenwinkelier Essaije Gillot (1682-1757) vandaan, die net als Audrouin in de Warmoesstraat gevestigd was. Hier betrok de kamerbehanger vaker stoffen, gezien de herhaaldelijke vermelding van zijn naam.[108] Gillot was afkomstig uit Alençon, getuige zijn huwelijksakte van 1697. Zijn vader Guillaume was waarschijnlijk een Hugenoot die zich in de jaren 1680 in Amsterdam vestigde.[109]

Aan Van Eys worden nu de 'plus nouveaux' stoffen gestuurd, die helaas niet verder omschreven worden, behalve dat monsieur Gillot verzekerd heeft dat ze het 'plus exquis dans la boutique' zijn. Bij de zending zit niet het monster waar Van Eys speciaal om had gevraagd, namelijk dat van 'madamme de Vrueil[?]'. Het is niet duidelijk of het hier om een particulier gaat, waar Van Eys mogelijk een stof gezien heeft, of om een fabrikant. De bedoelde stof was in ieder geval populair, want ook de nicht 'Ribouleau' van Audrouin, die blijkbaar eveneens een stoffenwinkel heeft en waar hij is gaan informeren, moest hem en andere klanten teleurstellen: zij had nog geen duimbreedte over van de stof.[110] Interessant is verder dat Audrouin schrijft dat men toch minstens '3/4 de lon[g]' van een stof moet kunnen zien om die te kunnen beoordelen.

De echtgenote van Van Eys speelt overigens een belangrijke rol bij de keuze van de stoffen; die wordt duidelijk aan haar overgelaten. In de volgende brief spreekt Audrouin van het toezenden van een aantal monsters op haar order. Hij diende voor haar stoffen te zoeken die 'fort modeste' waren.[111] De stoffen waarvan sprake is, en die op dat moment modieus zijn ('voicij les couleurs les plus nouvelles et les patrons les plus nouveaux') én die Audrouin 'modest' genoeg acht voor mevrouw Van Eys, waren:

- een stof met een patroon op een fond van olijf, bruin, pistache en purper voor 6 gulden per el;
- een stof met fond in de kleur 'van de hals van een eend' voor 5 gulden per el;
- een stof met een donker kaneelkleurige ondergrond, 'dun tres bon gout et modeste', voor 5 gulden en 10 stuivers per el.

De 'modeste' en modieuze kleuren zaten dus in het bruingroene spectrum. Of hier een stof tussen zat die mevrouw Van Eys beviel, blijft helaas onduidelijk. Een betaling aan Audrouin voor stof werd in deze periode in ieder geval niet gevonden.

Het toezenden van stalen stof moet een reguliere praktijk zijn geweest, maar een die niet zonder risico's was voor de fabrikanten: beoogde klanten konden met de staal naar een andere fabrikant gaan om te vragen deze (en dan met name het patroon) na te laten maken. Zoals Audrouin in zijn volgende brief schrijft, 'les fabriquants ne veulent pas les envoijer'.[112] Audrouin wil dat risico blijkbaar wel nemen en had daartoe ook monsters beschikbaar, maar dan moest Van Eys wel beloven die met twee dagen weer retour te sturen. Dit gebeurde dan zonder medeweten van de stoffenleverancier. Het tijdig terugsturen van modellen, zowel van meubelen als stof, is een terugkerend onderwerp in de brieven.

Met zijn brief van 4 juni 1727 stuurde Audrouin opnieuw stalen mee, nu voor een 'tapisserie' die bestemd was voor 'vostre petitte chambre'. De bestelling hiervan verliep vlotter; op 10 juli schrijft Audrouin dat de tapisserie gereed was.[113] In dezelfde brief is sprake van een serie geschilderde tapijten voor een andere kamer, die Audrouin voor Van Eys bestelde bij de Duitse fabrikant Johan Jacob Ulrich uit Frankfort.[114] De bestelling moet Audrouin heel wat hoofdbrekens hebben bezorgd: toen de tapijten, die in februari 1727 besteld waren, in maart geleverd werden bleken zowel de maten als het gewenste onderwerp niet te kloppen. De fabrikant wilde de tapijten echter niet terugnemen, maar eiste de helft van het aankoopbedrag. Audrouin bemiddelde tussen Ulrich en Van Eys, samen met de boekhouder Zellweger. Zij overlegden met Ulrichs vrouw Catharina, die speciaal voor deze zaak naar Amsterdam kwam, en met Adolf en Hendrik Rasch als zaakgelastigden voor Ulrich. Audrouin stuurde nu na overleg met madame Ulrich perspectiefprenten op naar Van Eys voor nieuwe tapijten. Van Eys diende de randen af te knippen van de voorstellingen waar zijn keuze op viel, dan zou Ulrich die conform de prenten vervaardigen. Voor de bestaande tapijten werd tegelijkertijd een mogelijke koper gevonden in de heer 'Van Noord', die ze echter tegen een fors lagere prijs wilde overnemen. Of de koop ook gesloten werd, blijft onvermeld. De nieuwe reeks was in ieder geval op 20 juli 1727 gereed, maar Van Eys moest nog veel geduld uitoefenen voor die uiteindelijk eind augustus naar Leiden verscheept kon worden. Het wachten op de zending is een veelvuldig terugkerend onderwerp in de brieven van Audrouin, die soms zelfs twee keer op een dag schrijft. De tapijten zouden arriveren bij de heer Rasch in Amsterdam, maar het was Audrouin die verantwoordelijk was voor de verdere verzending naar Leiden.[115]

In 1732 werd één van de nieuwe kamers behangen met een 'tanture de chambre de camelot', bedrukt door de drukker Kleijn uit Amsterdam. Audrouin stuurde

de rekening in juni daarop aan Van Eys, om aan te tonen hoeveel hij voor het drukken van de stof betaald had. 'Kamelotten' waren dichtgeweven stoffen waarin oorspronkelijk kameelharen werden verwerkt, vanwaar de naam. Ze werden ook wel met geitenhaar en wol vervaardigd, en er waren exemplaren met zijde erin verwerkt. Het patroon werd erin gedrukt met hete ijzers.[116] Dit moet een van de behangsels zijn die Van Eys in zijn grootboek opvoert op 20 februari 1732. Hij betaalt Audrouin dan voor '1 piece' van 78 el Aurora 'baracaan', à f 78,- en nog 93 ellen 'dito [aurora] puur turxz' voor f 130,4.[117] 'Baracanen' waren grovere kamelotten uit wol vervaardigd, de laatste blijkbaar van uitsluitend Turks garen – vandaar de aanduiding met 'puur turcx'.[118] Met aurora kon een zachtgele tot zachtroze kleur bedoeld zijn. Iets eerder in december 1731 kocht Van Eys al soortgelijke stoffen tot behangsels bij zijn zwager, de firma Pieter Dozy & zonen. Deze werden omschreven als: no. 22947, 54 el Aurora en no 23027, 68 el Celadon, samen 122 el à f 122,-. De stof kostte dus een gulden per el. Celadon was een groene kleur, die naar blauw neigde. Audrouin liet een deel van deze stoffen vervolgens bedrukken door Kleijn.

3.3.5 Audrouin als leverancier van stoelen

Terwijl er gewacht werd op de Duitse behangsels, was Van Eys bezig met het zoeken naar een set stoelen, ongetwijfeld voor een van de nieuw in te richten vertrekken. In de brief van 1 augustus 1727 is er nog sprake van dat Audrouin 'mon livre', zijn boek, zal meenemen als hij de tapijten komt bevestigen, om ontwerpen voor stoelen te laten zien. Mocht Van Eys dit boek eerder nodig hebben, dan kon het ook toegestuurd worden, mits Audrouin iemand vond die het persoonlijk mee wilde nemen. Met het boek wordt een portfolio bedoeld, in het geval van de kamerbehangers en ledikantmakers gevuld met prenten en (eigen) tekeningen van meubelen en stofferingen, en waarschijnlijk ook stalen van stoffen. Iedere vooraanstaande ambachtsman die met vormgeving te maken had moet een dergelijk boek gehad hebben, om voorbeelden aan klanten te kunnen tonen, al zijn er maar enkele exemplaren van bewaard gebleven. Ook de spiegelverkoper Dirk Kool te Amsterdam, die in oktober 1735 door Jan Zuurlander benaderd werd voor prijzen van nieuwe spiegels, had 'een boek met diversse teekeninge van die soort [spiegels inclusief lijsten] met de voetmaat erbij'.[119] Een dergelijk boek vertegenwoorde het artistieke kapitaal van de ambachtsman. Dat hij daar zuinig mee omsprong, blijkt verder uit de correspondentie met Kool, die alleen bereid is het boek toe te zenden mits 'sulks niet aan timmerlieden, beeldhouwers of andre laat sien daar sy daar geen copye van kunnen neemen, dewyl hy anders daardoor benaedeelt soude worden'.

Naast tekeningen en prenten had de kamerbehanger gewoonlijk ook modellen van meubelen op ware grootte tot zijn beschikking om aan klanten te tonen. Audrouin had twee modelstoelen die hij Van Eys op kon sturen: 'deux modelles de chasses lun avec un schapepoot et lautre tournée pareilles

a celles que jaij eu honneur de vous faire voir'. Blijkbaar was Van Eys tijdens het wachten op zijn tapijten zelf in Amsterdam geweest, waar hij in de winkel al enkele stoelen bekeken had. Voor het hout van beide stoelen, 'tout nu' moest men 10 gulden en 10 stuivers rekenen, de vulling kwam op 3 gulden en 10 stuivers, en het passement zoals op de modelstoelen op 10 stuivers en 4 centen. In totaal kostte een stoel dan f 15,20,9, nog zonder de bekledingsstof. Het model met de schapenpoten was dan nog 15 stuivers duurder, waarschijnlijk door het meerwerk wat aan het hout werd uitgevoerd. Beide modellen waren uit Frans notenhout gemaakt. Audrouin promoot duidelijk het duurdere model. Hij stuurde de stoelen, verpakt in matten, op met zijn volgende bericht van 15 augustus, evenals het zijldoek ('toile collé') dat bestemd was voor 'achter uw kamer', ofwel antichambre.[120] Ook hier moest Van Eys even op wachten – de boot naar Leiden was zo zwaar bepakt dat de commissionair het niet aandurfde de kisten erbij te doen uit angst dat ze schade zouden oplopen. Ze werden nu op zaterdag verzonden. Als Van Eys ze dan zondag kon laten ophalen had hij meer tijd om de stoelen te bekijken. Want ook deze modellen dienden snel weer retour gestuurd te worden, om kopiëren door andere ambachtslieden te voorkomen. Tot een koop lijkt het nu niet te komen. Pas in december 1732 is een betaling voor stoelen, maar dan aan de Haagse Hendrik Monnier (f 142,5,-).[121] De stoelen werden gekocht door mevrouw Van Eys. Ze werden wel bekleed door Audrouin, die op 16 mei 1732 vroeg welke kleur passement Van Eys op zijn stoelen wenste.[122]

3.3.6 Tweedehands meubelen

Een tot nu toe onderbelicht aspect van de werkzaamheden van de kamerbehangers is hun aandeel in de handel in tweedehands luxe goederen. Audrouin blijkt voor zijn klanten regelmatig te handelen in bestaande meubelen, zowel stoelen als tapijten. Van Eys verzocht de kamerbehanger om een aantal stoelen voor hem te verkopen, waarvan sprake is in de brief van 3 februari 1728. De bedoeling was om die op een openbare veiling te verkopen, maar Audrouin dacht al een koper gevonden te hebben, iemand die hem om 'de belles chesses' had gevraagd: 'Pour vos chesses, je croij de pouvoir vous les vendre sans les mettre en vente publique, cest pourquoij je vous prie davoir la bonté de men envoijer une pour la faire voir, et me marquer le plus juste prix et aussij sil ij en avoit par assard quelqune de cassée il faudroit que vous la fissies racomodé'. Audrouin had de beoogde koper alvast aangeraden om rode gordijnen te laten maken, wat aansloot bij de bekleding van deze stoelen met rood laken en wit passement. Audrouin had de stoelen bij Van Eys bekeken en gezien dat er enkele gaatjes in de stof zaten, maar dit kon eenvoudig verholpen worden. Als Van Eys aan Audrouin een stoel ter inspectie op kon sturen en zijn prijs noemde, kon de behanger die aan de beoogde klant tonen. Mochten de stoelen nu niet verkocht worden, dan was er tot mei nog wel tijd om een andere koper te vinden. Bij gebrek aan de antwoorden van Van Eys is ook hier niet meer te achterhalen

of de koop doorging. Dat Audrouin de maand mei als einddatum noemt is waarschijnlijk van belang, omdat dan de vele verhuizingen van de welgestelde stedelingen naar hun buitens plaatsvonden.

Ook bij de tweede inrichtingsronde vanaf 1731 probeerde Van Eys te bezuinigen op de inrichting door te zoeken naar bestaande tapijtkamers. Een 'tweedehands' tapijtserie was een aantrekkelijke optie, gezien hun duurzaamheid en de hoge prijzen van nieuwe tapijten. Tapijtseries kwamen regelmatig op de markt, als gevolg van het overlijden van de eigenaar en de daarop volgende boedelscheiding. In de brieven zien we Audrouin optreden als tussenpersoon voor de verkoop van dergelijke tapijten.

In augustus 1731 stuurde Audrouin Van Eys een opgave voor drie kamers geweven tapijten die beschikbaar waren: '3 tantur de hautelisse don't deux sont touts neufs et lautre qui jest la meilleure marché est a la haije et la personne que elle apartient ma offert une adresse que je pouraij vous envoijer avec une letter dans quoi je pouraij mettre votre adresse pour Leijde et vous pouries la voir et la renvoijer sij lle ne vous plasoit pas en paijant les fraix quij seront peu de chose de la haije a leijde'. De kamer tapijten in Den Haag bestond uit vijf stukken en een bovendeurstuk, en moest f 200,- kosten. Een andere serie, 'pais au fort jolie bordure, bordure haut et bas', zou ook uit vijf delen bestaan maar met afwijkende maten, en kostte 4 gulden per el. In totaal zou dit neerkomen op ongeveer f 550,-. Audrouin probeerde Van Eys ondertussen te interesseren voor nieuwe tapijten. De behanger verwachtte op dit gebied nog 'iets nieuws' te ontvangen voor het einde van de week, dat hij dan aan zijn klant kon toesturen, evenals tekeningen van een nieuwe 'tapisserie trionfante'. Voorstellingen met 'Triomfen' van goden, helden en Bijbelse figuren bleven in de achttiende eeuw populair.[123] De ledikantmaker had dus een regelmatige toelevering van nieuwe ontwerpen, die geleverd moeten zijn door tapijtateliers. Van Eys had belangstelling voor de 'trionfen', want Audrouin meldt in zijn brief van 3 oktober 1731 dat hij daarvan al monsters besteld had voor het komend bezoek van zijn klant aan Amsterdam.[124] Hij vreesde echter dat deze niet tijdig klaar zouden zijn, aangezien de wevers tijdens de kermis vrij waren geweest. Dit doet vermoeden dat de serie door een Amsterdams atelier vervaardigd werd, mogelijk dat van de weduwe Alexander Baert.

Tegelijkertijd gaf Van Eys Audrouin opdracht bij een veiling voor hem te bieden op tapijten, maar helaas zonder resultaat: de beoogde serie werd verkocht voor f 750,- aan een 'monsieur Kooijmans'; ver boven de prijs die Van Eys had opgegeven. Audrouin schrijft: 'sij javois eu de largant et que lon me lait voulu donné a 500 fl je lauraij pris pour mon compte cest une tenture qui jest Presque toute de sois et a couste certainement plus de 3000 florins et est Presque toutes neufves'. [Bijlage 5: 3.3, brief nr. 17] Een ander tapijt waar Van Eys nog naar informeerde, dat van de heer 'Benedzé' (waarschijnlijk Bénézet) bleek al sinds een jaar verkocht te zijn.

In mei 1732 blijkt het dan toch gelukt een 'tapisserie' te vinden naar de smaak en binnen het gewenste budget van Van Eys, want in zijn brief van 16 mei 1732 meldt Audrouin dat de tapijten naar Leiden verscheept zijn.[125] Zelf zal hij spoedig volgen om ze aan te brengen, helaas zonder te vermelden in welk vertrek.

3.3.7 Een modieus *lit d'ange*

In 1732 wenst Van Eys ook een nieuw ledikant te bestellen. Bij de brief van Audrouin van 12 maart van dat jaar moeten ontwerpen van ledikanten hebben gezeten: 'voicij les desseins des lits que je vous avois promis, je vous prie de me les renvoyer le plus tost que vous pouves'.[126] Ook hier zien we dus weer de vraag om een snelle retour zending. Uit de bewoordingen van Audrouin wordt niet duidelijk of hij ook eigen tekeningen opstuurt, of alleen prenten.

Tot een bestelling kwam het echter niet. Van Eys zou, gezien zijn rekening van 12 april 1736, in Leiden een ledikant bestellen bij de Leidse ledikantmaker Paul Marron voor f 213,3,0.[127] [Zie Bijlage 5: 3.3 Rekening Paul Marron] Marron was eveneens een Fransman, getuige de akte van zijn ondertrouw in 1713 was hij geboren in St. Paul Trois Chateaux (Zuid-Frankrijk). In Leiden trouwde hij een eerste maal met Susanna la Vigne, met wie hij vier kinderen kreeg.[128] Marron moet een voorspoedige carrière hebben gehad. Bij het opmaken van zijn testament in 1745 gaf hij op beneden de f 20.000,- gegoed te zijn, terwijl dat bedrag bij zijn volgende testament in 1753 tot beneden de f 50.000,- gegroeid was.[129] In 1745 verdeelde hij zijn boedel onder zijn kinderen, en daaruit blijkt dat hij in het bezit was van maar liefst drie *lit d'anges*, in verschillende kleuren. Aan zijn dochter Elisabeth liet hij na een 'lit d'ange vert avec son lit de plume, traversins, deux cousins, 4 couvertes de laine, une courte pointe, 18 chaises, deux miroirs, trois tables […]'. Twee andere kinderen, Esther en Paul, kregen eenzelfde ensemble meubelen toebedeeld, maar dan met respectievelijk een geel en een blauw ledikant. Paul Marron jr. kreeg daarboven nog een rustbed ('lit de repos') met toebehoren en een spiegel 'avec la corniche dorée'.

Ook voor Van Eys vervaardigde Paul Marron een *lit d'ange*. De hemel had een 'corniche a la mode' en werd met koorden aan het plafond bevestigd. Het houtwerk bedroeg een groot gedeelte van de totaalsom met f 49,- voor het hout zelf en f 9,- voor het laten beeldhouwen van het hoofdeinde. Dit werd door Marron met stof bekleed. Wie de beeldhouwer was, vermeldt Marron helaas niet. De 22 ellen 'toille' (linnendoek) en de 24 aunes 'boucram' (gestijfd linnen) van respectievelijk 4,5 en 4 sols per el werden gebruikt tot de behangsels. De 5 ellen damast die Marron verder opvoert zijn te weinig om er een heel bed mee te behangen, en zullen voor het matras zijn gebruikt, waarvoor hij onder het damast de kosten opnoemt. Ook bij het ledikant van de Menkemaborg is het grote matras met damast omtrokken, terwijl daaronder twee stromatrassen met

tijken hoezen liggen. Deze waren elk de helft van het ledikant groot en lagen dus naast elkaar in de bodem. Het bed van Van Eys was mogelijk op eenzelfde manier gevuld gezien de vermelding van twee 'paliasse', stromatrassen. Of de kleur van het damast – groen en wit – iets kan zeggen over de kleur van het ledikantbehangsel is onzeker. Groen was een veel voorkomende kleur van ledikanten in deze periode.[130]

De kleur van de vier verschillende passementen wordt evenmin vermeld. Het passement vertegenwoordigde de hoogste kostenpost bij het vervaardigen van dit ledikant (25%), gevolgd door het hout (23%) en het maakloon (17%). Opmerkelijk is nog de een na laatste post, 'pour avoir racommodé un pomo [pommeau] dun lys'. Maakt Marron hier een knop voor het nieuwe bed, of voert hij een reparatie uit aan een ander ledikant van Van Eys? Een sprei ontbreekt in ieder geval op de rekening, evenals beddengoed – de verschillende kussens, lakens en dekens – en de decoraties op de hoeken die sommige *lit d'anges* sierden, als de hoogte van de kamer dit toeliet. Het beddengoed had Van Eys al of kocht hij elders, en de kamer waar dit ledikant geplaatst werd was dus niet hoog genoeg om ook nog hoekstukken te kunnen plaatsen. Marron kreeg zijn rekening op 27 mei 1736 betaald.

3.3.8 Vloerkleden

De laatste brieven van Philippe Audrouin uit 1735 betroffen vloerkleden ('tapis'). Op 4 januari schrijft Audrouin dat hij twee vloerkleden gevonden heeft, 'Je vous aurois bien ecrit plus tot mais nayant trouvé ce quit vous faloit avant jaij trouvé 2 tapits quij sont tres beau lun est de 10 a 19/4 lon et d.to 6 au de large qij est celuij pour mons.r van Gangel et lautre qui jest pour vous le trouve justement de la messure que vous nous donnée et quij est extra pour la finesse et belle couleur al est 8 1/8 lon et 5 ¼ large la plus juste prise st de 40 f la piq quij est presque 1 au sij vous souhaites les avoir a Leyden je vous les envoyeraij et sij ils ne vous plaisent pas en payant la port alans et venant selon la coutume vous en seres quite il y en a a 37 f la piq mais je nosseraij panser a vous les procurer'[…].[131] Interessant is de vermelding van de 'piek' als lengtemaat voor tapijten. Deze verschilde per regio, maar komt hier neer op ongeveer een el.

Van Eys wenste dit tapijt inderdaad bij hem thuis te kunnen te bezichtigen, maar dat leidde niet tot de gewenste koop. Op 14 januari meldt Audrouin dat het tapijt weer in goede staat bij hem retour is.[132] Het tapijt was blijkbaar te duur bevonden, want Audrouin verdedigt hier de prijs van 40 florijnen per piek: 'a le guard du prix il nest pas a moins de 40 f la pic le pareil a esté vendu a Amsterd.m 40 f je scaij bien quil y en a a 38 f mais ils sont plus gros est lache et a lusage cela differe du tout au tout a leguard du vostre'. Op dit moment heeft hij geen zicht op een ander tapijt van de gewenste afmetingen, maar zodra hij er een vindt zal hij Van Eys daarvan op de hoogte stellen. De laatst bekende brief betreft een antwoord op deze kwestie van Van Eys, uit augustus 1735. Audrouin heeft

toch een tapijt gevonden dat hij 'tres beau' noemt en waarvan hij denkt dat het geschikt is voor Van Eys, maar uit de maten blijkt dat het een halve tot een kwart el te kort is. 'Ainsi il faudra assendre a un autre occasion', schrijft Van Eys. Maar of die gelegenheid er gekomen is, weten we niet.

3.3.9 Recommenderen

Tot zover de correspondentie wat betreft de opdrachten, en de leveranties die daaruit voortvloeiden. Hoewel de inspanningen van de kamerbehanger niet altijd tot een aankoop leidden, was Van Eys toch tevreden genoeg over het werk van Audrouin om hem bij anderen aan te bevelen, en deze praktijk moet voor kamerbehangers en andere ambachtslieden een belangrijke manier zijn geweest om aan nieuwe klanten te komen. In november 1727 schrijft Audrouin: '[…] je vous remercie de la bonté que vous aves eu de me recommender a monsieur Bon enfant qui ma deja ordonné deux tentures de chambre je me recommende toujours que je seraij tant que je vivraij avec un entierre soumission. Monsieur votre tres humble et tres obeissant serviteur, Phillipe Audrouin'.[133] Andersom verwezen de kamerbehangers (en andere ambachtslieden) potentiële klanten graag naar opdrachtgevers bij wie al werk was uitgevoerd, en waar het effect van een nieuw behangsel dus in vol ornaat kon worden bekeken. Zo verwijst Audrouin, wanneer hij te weten komt dat Van Eys zich in oktober 1731 naar Amsterdam zal begeven, naar een goudleerbehang dat hij net heeft aangebracht: 'Jaij tendu le cuir doré anglois a mons.r van Lenip [Lennep] sij bien que vous la pouves voir a son effet'.[134] Van Eys moet dit inderdaad gedaan hebben, want in februari van het jaar daarop vroeg hij zijn zaakwaarnemer in Londen, Henry Poilblanc, in die stad te informeren naar de beste goudleermaker.[135] Als Audrouin al gehoopt had dat Van Eys via hem ook de opdracht voor het bestellen van het goudleer zou geven, mislukte dit, want uiteindelijk zou er direct bij John Hutton in Londen goudleer gekocht worden. Het betreffende behangsel, met een patroon van 'india birds, flowers & figures', kostte zes shilling per blad en werd in april 1732 geleverd. Audrouin kreeg wel de opdracht om dit op te hangen, in de kleine eetzaal. Andersom vroeg Audrouin aan Van Eys als gunst dat, wanneer de serie tapijten van Ulrich uit Frankfort in 1727 gearriveerd waren, hij deze kon tonen aan 'Van Geel seigneur de Spaenbroek'. Deze wilde een zelfde serie laten maken, maar had tot nu toe nog geen voorbeelden gezien die hem bevielen, 'a cause des figures'. Hieruit kunnen we afleiden dat de tapijten van Van Eys waarschijnlijk niet met figuren waren gestoffeerd.[136]

3.3.10 Beschouwing

De briefwisseling tussen Audrouin en Van Eys biedt een inkijk in de dagelijkse gang van zaken in een bloeiende behangerspraktijk. De kamerbehanger bouwde een persoonlijk relatie op met zijn klant door een langdurig en intensief contact, waarbij soms meerdere keren per dag gecorrespondeerd werd. Hij bood daarbij

verschillende diensten aan om de klant-op-afstand te helpen bij aankopen, waarbij de belangrijkste wel het opsturen van modellen, stalen, zijn portfolio en meubelen ter bezichtiging waren. Audrouin onderneemt wat Edwards (2014) 'a continuous programme of promotion' noemt, om zijn positie als leverancier te waarborgen. Hij moet daarbij enerzijds de wensen van zijn klanten behartigen, maar anderzijds ook zijn relatie met leveranciers bewaken – de stofstalen moeten tijdig geretourneerd worden. De kamerbehanger fungeert als 'agent' voor tapijtfirma's: nieuwe tapijtseries worden door hem gepromoot, eerst met prenten ('desseinen') en vervolgens proefmonsters. Van Eys vertrouwt op Audrouin om hem te informeren en adviseren wat op dat moment modieus is, dan wel passend in zijn interieur. Zijn advies wordt echter niet altijd zomaar overgenomen, zoals bij het tapijt dat teruggestuurd word.

3.4 Marinus Penninck als leverancier van stoelen

Van de ledikantmaker Marinus Penninck zijn maar weinig opdrachten bekend. Toch vormen zijn werk en leven een interessante casus. In 1739 levert Penninck namelijk vijftig 'numodische' stoelen voor het nieuwe raadhuis van Edam. Hij behangt ook de burgemeesterskamer en levert gordijnen en een tafelkleed. Deze werkzaamheden zijn enerzijds een voorbeeld van de opdrachten die instellingen als een stadsbestuur of weeshuis konden vergeven aan kamerbehangers. Anderzijds is het mogelijk hier het verloop van de leverantie van de stoelen te traceren, door de bewaard gebleven rekeningen. Van de meeste uit de achttiende eeuw overgeleverde stoelen weten we niet meer wie de stoelenmaker was, laat staan wie ze bekleedde. Bij deze stoelen, waarvan nog 19 bewaard worden in het stadhuis van Edam en in het Rijksmuseum, is dat bij uitzondering wel bekend. Bovendien zijn dit de tot nu toe vroegst bekende voorbeelden van Nederlandse rococo-stoelen. Samen met de documenten die werden opgemaakt bij het failliet van Penninck een jaar later, biedt hun leverantie een blik op de ledikantmaker als leverancier van stoelen, in de eerste helft van de achttiende eeuw.

3.4.1 Marinus Penninck – een loopbaan

Marinus Penninck werd in 1687 te Zutphen geboren. Penninck vestigt zich te Amsterdam, waar hij op 21 april 1712 trouwt met Johanna Frederica Wildeman (1680-1741), afkomstig uit Doetinchem].[137] Een poortersakte van Penninck is niet bekend. Bij zijn huwelijk woont hij op de Herengracht, in 1716 in de Hoogstraat en in 1722 in de Leidsestraat tussen de Keizersgracht en Herengracht. [afb. 3.24] Op dit adres verblijft hij het langst en is het zeker dat hij er ook een winkel heeft. In 1740 gaat Penninck namelijk failliet, waarbij een inventaris van de boedel in dit huis wordt opgemaakt, evenals een lijst van zijn crediteuren.[138] De reden voor zijn failliet is onbekend, maar naast

een noodlijdende winkel kunnen ook familieomstandigheden een rol hebben gespeeld: in 1738 of 1739 overleed zoon Abraham Penninck (geb. 1714).[139] Deze was in 1734 getrouwd met Anna van Zijl, dochter van glazenmaker Jan Cornelis van Zijl.[140] Getuige zijn poortersakte van het jaar daarop was Abraham ook ledikantmaker, en het was waarschijnlijk de bedoeling dat hij de winkel van de dan zestigjarige Marinus over zou nemen. De andere zoon, Christiaan, trad op 8 mei 1740 in dienst bij de VOC als onderkoopman. Hij overleed in 1755 in Indië.[141] Na zijn failliet woont Marinus Penninck in 1741, als zijn vrouw overlijdt, op de Keizersgracht bij de Utrechtse straat.[142] In de begraafregisters van Amsterdam komt hij niet voor, mogelijk verliet hij na dit jaar de stad.

Buiten zijn werkzaamheden voor het nieuwe raadhuis van Edam zijn er maar een paar dingen over Pennincks werk bekend. In 1722 bekleedt de ledikantmaker stoelen voor het echtpaar Trip-van Hoorn, voor f 93,1,-.[143] Om welke stoelen voor welk huis het gaat, wordt niet vermeld. Gezien het hoge bedrag – in vergelijking met de andere leveranties van stoelen in deze jaren – zal Penninck de stoelen inclusief bekleding hebben geleverd. Het zeer welgestelde echtpaar Trip-van Hoorn bestelde rond deze tijd vele meubelen bij een groot aantal verschillende ambachtslieden. Dat ook Penninck hen tot zijn klanten mocht rekenen, getuigt van een veelbelovende start voor de ledikantmaker. In 1728 komt hij nogmaals voor in het kasboek van Petronella van Hoorn, maar dan voor een veel bescheidener bedrag: 'Marinus Penninghk ledikantmaker sijn rek. 1728, f 14,15'.[144] Ook hier blijft het gissen wat er gedaan werd en waar. In ieder geval krijgt de kamerbehanger Barend Cloppenburgh dezelfde dag ook zijn rekening over het jaar 1728 betaald, voor het nog geringere bedrag van f 1,12,-.[145] In 1732 betalen de regenten van het Burgerweeshuis te Amsterdam Penninck f 5,18,- voor 'bekleden'.[146] [afb. 3.25]

In 1739 volgen dan de leveranties voor Edam. Ondanks deze omvangrijke opdracht ging Penninck vlak daarna failliet. De boedelinventaris van zijn huis die daarbij werd opgemaakt, op 15 juli 1740, hoewel een enigszins karige indruk makend, geeft meer informatie over het bedrijf van de ledikantmaker en over zijn klantenkring. Die karigheid is wellicht deels schijn – mogelijk waren veel goederen al weggehaald of verkocht voordat de inventaris werd opgemaakt. Zo ontbreken kleding en gereedschap op de 'werksolder'. Ook woonde Penninck al niet meer in het huis.

In ieder geval huurde Penninck een heel huis aan de Leidsestraat, tussen de Keizersgracht en de Herengracht. [afb. 3.24] De Leidsestraat was sinds de stadsuitleg in 1680 een winkelstraat geworden. Naast de behangerswinkel van Penninck waren er onder meer een kastenmaker, zilversmid, ijzerwinkel, meerdere linnen- en lakenwinkels, een tabakswinkel en een slager te vinden.[147] Aan de gevel hing een houten 'uytsteekbord'. Verspreid door het huis treffen we sporen aan van zijn werk: in het voorhuis liggen 'eenige planken van een

ledekant', evenals op de achterkamer, de meidenkamer en de werkzolder. De '23 stukjes, oude rolletjes en camerbehangsel', en de '20 rolletjes soo groot als kleyn behangsel' kunnen restanten zijn van opdrachten, of monsters ter keuze van zijn klanten. De verschillende modelstoelen die verspreid door het huis te vinden zijn werden daar in ieder geval voor gebruikt zijn. Dit zijn '2 modelstoelen' in de binnenkamer, '5 modelle van oude stoelen' en '2 modelle van leuning stoelen' op de tweede zolder. Een aparte toonkamer met voorraad is niet duidelijk aan te wijzen, al zal de zaal of de zijkamer daar waarschijnlijk voor gebruikt zijn. De werkplaats bevond zich op zolder. Hier zijn drie werkbanken te vinden – Penninck had dus plaats voor twee knechten. Dat die er in 1739 ook waren blijkt uit een rekening voor Edam: 'Aan Westendorp betaalt voor kostgeld van de behangers van Penninck van het behange van Burgemeesterskamer, f 19,16,-'.[148] Penninck kwam toen dus niet zelf mee om de kamer te behangen.

De boedelinventaris vermeldt verder de namen van een aantal klanten, waarvan nog werk bij de ledikantmaker stond. De baljuw van Amstelland, Jacob van der Dusse (1683-1750), had nog een gemakstoel te goed, evenals een 'juffrouw Hageles'. Aan Nicolaes van Eys kwam toe een matras met twee kussens, aan Daniel Duyts twee lijstjes van chassinetten. Deze regenten en kooplieden vertegenwoordigen meteen de belangwekkendste namen op de lijst. De overige klanten, van wie niet allemaal te achterhalen is wie zij waren, lijken eerder uit de gegoede burgerij en ambachtslieden te komen. Een bovenstuk van een ledikant was nog voor 'juffrouw Hulst', vijf stoelkussens komen toe aan 'de heer Staalman' en vijf blikken blakers aan 'Jan Leser', waarschijnlijk de boekhouder Johannes Leeser die onder de crediteuren voorkomt. Alles op de achter- en voorkamer 'werd nog gezegd aan Jacques Musscher toe te komen', waarschijnlijk dezelfde als de gouddraadtrekker met die naam, eveneens een crediteur.[149] Deze losse, kleine leveranties duiden inderdaad niet op een bloeiende handel.

Hoewel Penninck steeds 'ledikantmaker' wordt genoemd, is het duidelijk dat hij zich niet daar toe beperkte. Hij leverde ook verschillende soorten beklede stoelen – naast stoelen met en zonder leuning worden in de inventaris een kerkstoel en gemakstoelen genoemd – chasinetten en hij bracht wandbekleding aan. Desondanks noemde Penninck zich steeds 'ledikantmaker', wat onderstreept dat die een hogere status had dan alleen 'kamerbehanger'.

De lijst met crediteuren van Penninck, gedateerd 9 augustus 1740, geeft een interessant beeld van de contacten en toeleveranciers van de behanger.[150] Hun namen, adressen en beroepen worden genoemd, maar helaas niet de bedragen die Penninck hun nog schuldig was, of waarvoor. Het is mogelijk dat onder hen geldleners zijn, en zijn knechten die nog loon tegoed hadden. Van de 49 crediteuren zijn een aantal duidelijk toeleverancier voor het behangersbedrijf, terwijl bij anderen zoals de slager en de hoedenmaker alleen voor het

huishouden gekocht zal zijn. Van een derde groep is het onduidelijk of zij voor het bedrijf dan wel voor het huishouden leverden. De smid en de timmerman kunnen werkzaamheden in huis hebben verricht, maar ook voor de ledikanten. Bij de laken- en linnenwinkels kan stof gekocht zijn als ondergrond voor de bekleding van meubelen en wanden, maar de stof kan even zo goed voor lijfgoed zijn gebruikt.

De toeleveranciers voor het behangersbedrijf moeten in ieder geval gezocht worden onder de textielwinkeliers. Penninck kocht linnen bij Pieter de la Court, wiens oudere broer Allard linnenfabrikant was, maar ook bij Dirk Bodde en Albert Mulder. Laken kwam bij Johan Berijder en 'Sanders' in de Leidsestraat vandaan. Wat de bekledingsstoffen betreft werd trijp gekocht bij de firma Apostool & Willink en de trijpwerkers Pieter Trooij en Daniel Katel (Catel), zijde bij Anthony Ruijgrok en sits bij de 'chitsenwinkel' gedreven door Catharina Hagenhoff. De beddenwinkel van Zacharias Lefebre op de Nieuwendijk leverde waarschijnlijk matrassen en beddengoed voor de door Penninck vervaardigde ledikanten. Voor de afwerking kon 'Frans werk' en koordwerk verkregen worden bij Arnoud Wolberts, gouddraad bij de al genoemde Jacques Musscher, en passement bij Abraham van Hoek en Pieter Kok. Penninck had bovendien schulden uitstaan bij de bekende behangselwinkeliers Nicolaas Blankert ('tapijtwinkel') en Hendrik Remmers.

Het houtwerk voor meubelen zal betrokken zijn bij de enige twee meubelmakers die op de lijst voorkomen, de 'kassemaeckers' Jan van Gerbs en Jan Scholten. Jan van Gerbs (1692-1754) was gevestigd in de Kalverstraat bij de Gapersteeg. Hij trouwt op 5 april 1715 in Amsterdam met de Amsterdamse Anna van Mellegen en wordt dan ook poorter.[151] Van Gerbs komt uit 'Hijmen' en is geassisteerd met zijn broer Christiaan, die ook kastenmaker is.[152] Mogelijk dateert een eerste samenwerking met Penninck van deze tijd. Van Jan van Gerbs zijn geen meubelen bekend.[153] Jan Scholten (c. 1703-1768) was afkomstig uit Castrop in het Duitse Westfalen. Hij trouwt op 26 augustus 1735 met de Amsterdamse Anna Elsebeen van Daalen, weduwe van Jan Caspar Goosman.[154] Een jaar later wordt hij poorter.[155] In 1737 vestigt Scholten zich op hetzelfde stuk van de Leidsestraat als Penninck, tussen de Heren- en Keizersgracht, volgens zijn advertentie van 9 mei 1737.[156] Scholten zal hier blijven wonen tot zijn overlijden in 1768.[157] Hij adverteert niet alleen zijn waren, 'alderhande soorten van Kabinetten, Tafels en Spiegelstukken, na de nieuwste mode', maar ook dat hij zich hier samen vestigt met de stoelenmaker Jan Ermans (c. 1702-1761). De winkel is te dan ook te herkennen aan het uithangbord met de 'nieuwmodese Stoel'. Ermans had zelf al eerder een winkel, want de advertentie vermeldt verder dat de stoelenmaker komt van de 'Heeregracht, het tweede huis van de Leliegracht'. Deze samenwerking verklaart mogelijk waarom er onder Pennincks crediteuren geen stoelenmaker voorkomt: Scholten trad dan op als schuldeiser voor zichzelf en Ermans. Gezien de nabijheid van zijn eerste werkplaats bij

de Leidsestraat is het mogelijk dat Ermans en Penninck al eerder met elkaar werkten. Ermans bleef overigens niet lang op de Leidsestraat. In 1740 kondigde hij alweer aan verhuisd te zijn naar de Vijzelstraat.[158] Ermans vervolgde een succesvolle carrière als stoelenmaker en zou in ieder geval in 1752 en 1754 werk voor het Burgerweeshuis verrichtten..[159]

De knechten van Penninck blijven onvermeld, of het moeten de George Joon en 'Claerson' op de crediteurenlijst zijn, van wie het beroep niet vermeld wordt, en ook niet te achterhalen valt.

3.4.2 Stoelen voor het nieuwe stadhuis

Op 30 juli 1738 komt de Edammer 'mr huys timmerman' Jacob Jongh naar Amsterdam om 'stoele te bestede' voor het nieuwe, door hem ontworpen raadhuis van Edam.[160] Deze stoelen worden geleverd door Marinus Penninck, getuige zijn rekening van 27 januari 1739 voor de leverantie van '46 numodese stoelen geleevert à 16 g[ulden] het stuck, f 736,-' en nog '4 dycto arremstoelen geleevert à 20 g[ulden] de stoel, f 80,-'.[161] In het Stadhuis van Edam zijn vandaag de dag inderdaad vier armstoelen uit de achttiende eeuw te vinden, evenals vijftien bijbehorende stoelen waarvan één in 1974 aan het Rijksmuseum geschonken werd (inv.nr. BK-1976-206). [afb. 3.27-3.30] Zonder twijfel zijn dit de stoelen die Penninck leverde.[162] Alvorens deze werkzaamheden te bespreken, is het nuttig iets te weten over de wensen van de opdrachtgevers, en de werkverdeling tussen hen en Jacob Jongh als uitvoerder.

Het nieuwe stadhuis

In de vroedschapsvergadering van 7 september 1736 brengen de burgemeesters van Edam in dat het oude stadhuis 'sodanig slegt & desolaat was geconstitueert […] dat daardoor sware ongelukken zijn te vresen'. Zij krijgen daarop toestemming het gebouw te repareren, maar melden al op 2 november dat de kosten dusdanig hoog zullen zijn, dat het beter zou zijn om 'een nieuw & ordentelijk stadhuis, met soodanige vertrekken & commoditeiten als meest soude convenieren' te bouwen. Ook nu gaat de vroedschap akkoord, en geeft de burgermeesters toestemming om op kosten van de stad en naar hun inzicht een nieuw gebouw te laten maken.[163] Dat gebouw wordt ontworpen door meester timmerman Jacob Jongh uit Edam. Van Jongh zijn geen andere uitgevoerde werken bekend, maar het is onwaarschijnlijk dat de burgemeesters een onervaren timmerman zouden inschakelen. Er is geen contract bekend met Jongh, of een bestek voor het stadhuis bewaard gebleven, waaruit meer zou kunnen blijken over de wensen van de bouwheren. Alleen de aanbesteding van de beschilderde behangsels voor de raadzaal bij de Amsterdamse schilder Willem Rave (1705-1766) wordt (summier) vermeld in de notulen van de burgemeesters, wat aangeeft hoeveel belang zij daar aan hechtten.[164]

Gelukkigerwijs zijn de rekeningen van Jongh en de overige bij de bouw betrokken ambachtslieden wel nagenoeg compleet bewaard gebleven. Samen met de stadsrekeningen uit de jaren 1736-1740 geven zij een nauwkeurig beeld van de totstandkoming van het stadhuis.[165] Dit verrees in 1737 aan de Dam als een rechthoekig gebouw met drie traveeën en twee verdiepingen. Jongh trad op als aannemer en opzichter, hij coördineerde de bouw en benaderde de benodigde ambachtslieden. Zijn rekeningen geven een nauwgezet beeld van de aanbesteding van de verschillende werkzaamheden bij die ambachtslieden. Terwijl de grovere werkzaamheden lokaal werden uitbesteed, ging men vanuit het kleine Edam naar het dichtbij gelegen Amsterdam voor materialen als de stenen en het hout, en voor de aankleding en decoratie. Blijkbaar was in Edam zelf het aanbod te gering of niet naar de smaak van de burgemeesters. Jongh trad daarbij op als contactpersoon voor de ambachtslieden, en reisde daartoe regelmatig af naar Amsterdam.

Zo werd het beeldhouwwerk aan de gevel in Lodewijk XIV-stijl uitgevoerd door de Amsterdamse beeldhouwer Hendrik van der Steur (1692-1751). De gevel werd begin negentiende eeuw gewijzigd en moet daarvoor rijker versierd zijn geweest, zoals te zien is op een tekening uit 1787. [afb. 3.26] Daarop zijn nog de twee houten beelden van Justitia en Prudentia te zien, vervaardigd door de Amsterdamse beeldsnijder Daniel de Beer, die zich op het dak bevonden ter weerszijden van het middelste raam. Boven de deur is nog wel het siersmeedwerk vervaardigd door Leendert Uljé (1691-1763) uit Amsterdam aanwezig. Uljé werkte als gezien ook voor Van Eys in Leiden. In de hal zag de bezoeker het rijke stucwerk van 'placker' Jan Smeeding uit Amsterdam, van wie geen ander werk bekend is. Aan de linkerhand van de hal ligt de meest rijk gedecoreerde en ook best bewaarde ruimte: de raadzaal of schepenkamer. Hier bevinden zich boven een lambrisering de behangselschilderingen van Willem Rave, met voorstellingen van het Salomonsoordeel. Rave vervaardigde eveneens acht damstukken voor de zaal, 'uyt steen couleur met festons in 't grau', en het schoorsteenstuk voorstellende de Gerechtigheid.[166] De eerder genoemde Daniel de Beer leverde gesneden ornamenten aan de schoorsteenmantel en ook de gehele balie, die de ruimte in tweeën deelt en het publiek van de schepenen scheidde. Aan de rechterkant van de hal bevonden zich nog de bodekamer en secretarie. Boven de lambrisering werd hier een niet nader beschreven 'behangsel' aangebracht, gekocht bij Nicolaas Blankert. De twee marmeren schoorsteenmantels in deze kamers kwamen bij de bekende steenhouwer François Absiel (1698-1754) uit Amsterdam vandaan.[167]

Op de eerste verdieping wordt hetzelfde grondplan herhaald: aan een centrale hal met wederom rijk stucwerk door Smeeding liggen links de raadzaal de burgemeesterskamer, en rechts de weeskamer. Beide vertrekken hadden weer een balie en gesneden decoraties aan de schoorsteenmantel vervaardigd door De Beer. In alle kamers was het houtwerk overigens in 'seder cleur'

geschilderd, dat wil zeggen een houtimitatie, afgewerkt met 'best barnstiende lak'.[168] Rave vervaardigde het schoorsteenstuk ('De Vrede gekroond') voor de burgemeesterskamer, terwijl de Amsterdamse schilder Jan Engelbert het schoorsteenstuk voorstellende Joas en Athalia voor de weeskamer vervaardigde.[169] De daar nog aanwezige schoorsteenmantel moet die van 'groen Egyptisch marmer' zijn die Hendrik Knoop voor f 195,- vervaardigde. Knoop komen we regelmatig tegen bij werkzaamheden voor Amsterdamse kooplieden, waaronder Herengracht 476.[170] In de weeskamer sierde nog een 'behangsel' gekocht bij Blankert de wanden. Voor hun eigen kamer hadden de burgermeesters blijkbaar een andere uitstraling in gedachten, want hiervoor werd uiteindelijk 'carmozijn rood gedrukt fluweel' gekocht bij de Amsterdamse koopman Jacob Andries de Fremery.[171]

Bovenstaande opsomming toont de predominantie van Amsterdamse ambachtslieden aan bij de decoratie en aankleding. Het waren ook niet de minste namen bij wie de Edamse burgemeesters kochten: De Beer, Uljé, Van Seventer, Knoop en Van der Steur kunnen in verband worden gebracht met werk aan de Amsterdamse grachtenhuizen in de periode 1720-1740 en behoorden daarmee tot een groep ambachtslieden bij wie de regenten en kooplieden bij voorkeur kochten.[172]

Een uitzondering op het verloop van de opdrachtgeving vormde de aanbesteding van de schilderijen voor de schepenzaal en de burgemeesterskamer aan Willem Rave, die de burgemeesters zelf deden. Een andere uitzondering betrof de leverantie van de marmeren schoorsteenmantels in deze twee vertrekken door de weduwe van de bekende Haagse stucwerker Giovanni Battista Luraghi. De twee schoorsteenmantels werden niet aanbesteed door Jongh maar door een van burgermeesteren zelf. Deze Roelof Boot reisde regelmatig af naar Den Haag als vertegenwoordiger van de stad Edam in de Statenvergaderingen. Hij was daardoor in de gelegenheid daar de laatste mode te volgen en zich te oriënteren op het gebied van leveranciers.[173] De weduwe Luraghi geeft aan de twee mantels 'met lijste en lofwerk volgens de tijkenin' vervaardigd te hebben.[174] Het blijft daarmee ongewis of Jongh het ontwerp leverde, dan wel de weduwe zelf. Ook de andere steenhouwers en beeldsnijders geven op hun rekeningen aan dat zij naar geleverde mallen en modellen werkten, maar het blijft onduidelijk of die ontwerpen het werk waren van Jongh, of van henzelf.[175]

3.4.3 Leverantie van de stoelen

De stoelen werden wel door Jongh aanbesteed. Op 16 juli 1738 gaat hij naar Amsterdam, om die dag terug te keren met 'stoele modelle'. Deze kwamen, gezien de vermelding van hun transportkosten op zijn rekening, bij Martinus Penninck vandaan. Jongh maakte dus in de winkel van Penninck

een eerste keuze uit bestaande modellen, die hij meenam naar Edam, waar de burgemeesters vervolgens hun definitieve keuze konden maken. Dat het hier om meubelen ging en niet om tekeningen, blijkt wel uit de hoogte van de transportkosten en het feit dat in de boedelinventaris van Penninck modelstoelen op één regel genoemd worden met 'oude stoelen'. In ieder geval is van belang dat de burgemeesters een eerste keuze aan hun architect overlieten, maar de definitieve zelf maakten. Jongh keerde op 30 juli als gezien terug 'om stoele te bestede'.

Dankzij de rekening van de behanger zijn de stoelen te dateren als het vroegst bekende voorbeeld van rococo-stoelen in Holland. Deze meubelen zijn met recht 'nieuwmodisch' te noemen, door de toepassing van kenmerken die in Frankrijk begin jaren 1730 waren geïntroduceerd.[176] [afb. 3.27-3.30] De stoelen zijn in hun ontwerp verwant aan het type dat de architecten Nicolas Pineau (1684-1754) en vooral Juste-Aurèle Meissonnier (1695-1750) in de jaren 1730 voor de Franse hofkringen ontwierpen.[177] [afb. 3.31-3.32] In tegenstelling tot de tot dan toe in Holland gangbare 'Engelse' stoelen met hun hoge en smalle rug, hebben deze stoelen een lage, bredere rug naar Frans voorbeeld. De ruggen zijn echter niet bekleed, zoals in Frankrijk gebruikelijk was, maar opengelaten met een bewerkte middenstijl, zoals de 'Engelse' stoelen. De vorm van de asymmetrische decoraties in de rug, waarbij bladeren, rocailles en bloemen op elkaar gestapeld zijn, evenals die van de zitregels, is geheel nieuw.[178]

Zoals gebruikelijk leverde Jongh als klant de stof voor het bekleden van de stoelen. Dit was hetzelfde fluweel dat ook voor de wandbespanning in de burgemeesterskamer gebruikt werd. Op 12 juli 1738 werd daarvan een monster opgestuurd naar Edam. Pas op 10 januari 1739, een half jaar na de bestelling van de stoelen, waren de benodigde 58 ¾ ellen stof gereed. [Bijlage 5: 3.4 Rekening De Fremery] Penninck kon de stoelen daarna vlot leveren, op 24 januari daarop. De stoelen waren toen blijkbaar gereed en het bekleden kostte ongeveer twee weken.

De stoelen hebben geen originele bekleding meer. Zij zijn in 1986 en 2011 gerestaureerd en opnieuw bekleed door de firma Has uit Edam. Die constateerde daarbij dat de koek nog opgebouwd kan zijn zoals oorspronkelijk: op de singels werd een dicht geweven jute aangetroffen en de koek was gevuld met veren en crijn, dat was doorgenaaid. In 1986 werd de set opnieuw bekleed met rode stof van een rol die aangetroffen werd op de zolder van het stadhuis: in 2011 werd een moderne bekledingsstof aangebracht.[179] Oorspronkelijk zullen de stoelen een verhoogd, enigszins bolle zitting hebben gehad, zoals te zien is bij vergelijkbare stoelen afgebeeld op schilderijen uit de jaren 1730. De stoffeerregel was of onzichtbaar weggewerkt, dan wel met een band bekleed. [afb. 3.33-3.34] Van de leuningstoelen heeft één het wapen van Edam op de kapregel – deze stoel was ongetwijfeld bedoeld voor de voorzittende van de vier burgemeesters.[180] Het is opvallend dat Penninck de stoelen leverde, en niet een stoelenmaker. Voor

de klant was dit waarschijnlijk voordeliger: die had met minder leveranciers van doen en hoefde minder transportkosten te betalen. Aangezien Penninck als leverancier optreedt, blijft de naam van die stoelenmaker onvermeld. Er zijn echter meerdere argumenten die pleiten voor een toeschrijving aan de eerder genoemde Jan Ermans als vervaardiger.[181] Als gezien was die juist in het jaar dat deze set vervaardigd werd aan de kastenmaker Scholte gelieerd, die als crediteur van Penninck voorkomt, en gevestigd in dezelfde straat. Ermans noemt zich in hun advertentie bovendien 'Mr. Engelse en Spaense Stoelemaker', bij wie men 'allerhande van Spaense, Engelse en Franse stoelen bekomen kan, alles na de nieuwste en modernste wijs'. Hij was dus naar eigen zeggen in staat deze set stoelen, die een mengeling van het Engelse en het 'nieuwmodische' Franse model vertonen, uit te voeren.

De middenstijlen met hun gesneden motieven behoren echter tot het werk van een schrijnwerker of beeldsnijder, en niet van de stoelenmaker. Mogelijk was er hier een rol weggelegd voor de beeldsnijder Asmus Frauen (1707-1779). Het snijwerk vertoont namelijk opvallende overeenkomsten met de balustraden van de trap in het hierna te bespreken Huis De Dieu, waarvan zeker is dat Frauen die vervaardigde. [afb. 3.44] Frauen was bovendien een bekende van Ermans. Het is niet ondenkbaar dat Frauen in deze eerste periode voor Ermans werkte. Interessant is verder, dat bekend is dat Frauen ook in Engeland heeft verbleven.[182] Ook daar kwamen in het begin van de jaren 1730 stoelen met een lagere rug, maar dan nog steeds open, in de mode. Hoewel anders in uitvoering, kan dit toch een inspiratiebron zijn geweest voor de stoelen van Edam.

Met het failliet van Penninck kwam een eind aan de samenwerking. Dit kan zelfs de reden zijn geweest voor Ermans om te verhuizen, wellicht op zoek naar een andere kamerbehanger/stoffeerder.

De Burgemeesterskamer

Penninck verrichte behang- en andere werkzaamheden voor de kamer van de burgemeesters, waarvan de rekening helaas niet bewaard is gebleven. 'De behangers van penninck' brachten het fluweel aan op de wanden, dat was gekocht bij De Fremery. De lambriseringen, balie en schoorsteenmantel van de burgemeesterskamer waren door de schilder Dirk Groen in 'ceder couleur' uitgevoerd, terwijl de deur en het plafond 'in groenen' geschilderd waren.[183] De kamer heeft tegenwoordig een geheel andere kleurstelling, terwijl de wandbekleding en de balie verdwenen zijn. Alleen de lambrisering en de schoorsteenmantel geven nog een idee van de oorspronkelijke aankleding. [afb. 3.35]

De 162 ellen stof benodigd voor de wanden werden op 20 mei 1739 door De Fremery in rekening gebracht, en vanaf 4 juli aangebracht, gezien het kostgeld voor de behangers dat Jongh op die datum opvoert.[184] De heer Westendorp

kreeg daarvoor f 19,16,- betaald, een hoger bedrag dan voor het kostgeld van 'Van Santen en sijn volk' (f 11,50,-) die de behangselschilderingen in de schepenzaal aanbrachten, of voor 'Gerret Vermeulen en sijn knegt' (f 10,10,) die de behangsels in de weeskamer, secretarie en bodenkamer aanbrachten. Als we de verschillende wandbekledingen in prijzen vergelijken (zonder de transportkosten en het behangen mee te rekenen), dan was het fluweel de kostbaarste wandbekleding à f 534,60,-, terwijl de behangselschilderingen van Rave f 500,- kostten. Die prijs was dan nog inclusief het schoorsteenstuk voor de burgermeesterkamer. Het behangsel voor de weeskamer, secretarie en bodenkamer kwam samen op f 330,-. Ook in het loon van de drie behangers zien we deze 'rangorde' terug: Penninck kreeg f 68,3,- betaald, van Santen f 27,- voor één ruimte en Vermeulen f 40,4,- voor drie vertrekken, ofwel f 13,8,- per vertrek. Penninck kreeg daarnaast nog f 20,16,12 betaald voor twee gordijnen en een 'kleet over de ijsere kist'.[185] Het is onduidelijk waar de gordijnen gehangen hebben, aangezien de burgermeesterkamer negen ramen telt, en de weeskamer drie.[186] Als de laatste 45 ellen ¾ breed (ca. 16 m^2) die De Fremery opvoert inderdaad voor de gordijnen gebruikt zijn, waren ze misschien bedoeld om voor de schoorsteenmantels van de burger- en weesmeester te worden gehangen, zoals dat te zien is op een prent van Huis te Nieuburch. [afb. 3.36]

3.4.5 Beschouwing

De kamerbehanger onderhandelt in deze casus als gezien niet direct met de klant, maar via de architect. Die kon daardoor invloed uitoefenen op de uiteindelijke keuze van stof en stoelen. De kamerbehanger vormt hier vooral de uitvoerder. De 'nieuwmodische' stoelen, vervaardigd door Ermans en Frauen, stonden als modelexemplaar bij Penninck en werden ook via hem verkocht. De stoelenmaker verkocht zijn producten dus niet alleen in zijn eigen winkel, maar ook via de ledikantmaker. Gezien de nabijheid van de twee winkels kan de één mogelijk als dependance van de ander hebben gefungeerd. Wellicht was de reputatie en klantenkring van Penninck een verder argument voor samenwerking. Dit roept de vraag op hoeveel meer van dergelijke samenwerkingsverbanden aan te wijzen zijn.

Dergelijke samenwerkingsverbanden tussen behangselproducenten en behangers zijn ook terug te zien bij de vervaardiging van de verschillende wandbekledingen voor het stadhuis. Het is opmerkelijk dat de drie verschillende soorten behangsel – schilderijen, goudleer en stof – ook door drie verschillende kamerbehangers werd aangebracht. Het geschilderde behangsel van de schepenzaal werd niet opgehangen door de schilder zelf, maar door de eveneens uit Amsterdam afkomstige kamerbehanger Alexander van Santen. Nicolaas Blankert leverde de behangsels tot de weeskamer, secretarie en bodekamer. Deze werden aangebracht door Gerrit Vermeulen,

die gevestigd was in de Warmoesstraat.[187] Zowel Van Santen als Vermeulen had ervaring met het aanbrengen van beide soorten behangsels en had dus in principe beide kunnen aanbrengen.

3.5 Casus: Hendrik Valk voor Carel de Dieu

Het bestedingspatroon van de Nassaus en Van Eys, waarbij een opdrachtgever over een langere periode verschillende grote aankopen deed voor zijn interieur en dit regelmatig aanpaste aan de heersende mode, was maar aan een kleine groep voorbehouden. Een andere groep opdrachtgevers deed eenmaal in hun leven een grote uitgave voor het interieur – voor een nieuw ledikant, of de aankleding van de zaal – en liet het daarbij. Verder uitgaven gingen vooral naar onderhoud van dit interieur.

Een voorbeeld van zo'n eenmalige grote opdracht vormen de werkzaamheden die de Amsterdamse kamerbehanger Hendrik Valk († 1765) in 1744 verrichtte voor Carel de Dieu. In afwachting van een benoeming in het Alkmaarse stadsbestuur liet De Dieu tussen 1742-1744 een nieuw woonhuis bouwen en inrichten te Alkmaar. Dit huis, het huidige Langestraat 114, herbergt op vooral de begane grond nog vele elementen uit de bouwtijd, zodat we ons deels een voorstelling kunnen maken van hoe De Dieu en zijn vrouw hier woonden. Vooral de kamer rechts voor is bijzonder gaaf overgeleverd, met een serie behangselschilderingen en een plafondschildering omringd door stucwerk, een rijk versierde schoorsteenmantel en een porte-brisée gedecoreerd met snijwerk. In het familiearchief De Dieu is bovendien een map met bestekken en rekeningen te vinden die de bouw van het huis in detail documenteren.[188] Hieronder bevindt zich een uitgebreide rekening van Hendrik Valk, die een nagenoeg compleet beeld geeft van zijn werkzaamheden. Over Hendrik Valk zijn bovendien aardig wat biografische gegevens bijeen te brengen. Dit maakt zijn werk voor De Dieu tot een goede derde casus.

3.5.1 Hendrik Valk – een loopbaan

Hendrik Valk was in 1744 al lange tijd actief als kamerbehanger. [afb. 3.37] Rond 1727 moet hij zijn winkel in Amsterdam begonnen zijn. In dat jaar zijn hij en zijn vrouw Anna Margarita Covers aanwezig als getuigen bij de doop van Joannes Henricus van der Bergh in Amsterdam, die naar de ledikantmaker wordt vernoemd.[189] In de poorterboeken van Amsterdam is er rond deze tijd maar één Hendrik Valk te vinden, van Amsterdam, die zich inschrijft als 'glazenmaker'.[190] Het is niet met zekerheid te zeggen of dit dezelfde is als de latere kamerbehanger, aangezien er op dat moment meerdere personen met die naam zijn in Amsterdam. Een huwelijksakte van Hendrik Valk met een Covers werd

niet gevonden, maar vanaf 1730 laten Valk en zijn vrouw zeven kinderen dopen in Amsterdam, waarvan alleen Gerard, Geertruij, Willem en Hendrik volwassen worden. In 1733 vestigde Valk zich op de Schapenmarkt, getuige zijn advertentie van 21 november van dat jaar in de *Amsterdamse courant*: 'Hendr. Valk woont op de Schapemarkt het 2 huys van de Munt t'Amst., maekt en verkoopt alderhande soorten van nieuw modise Engelse Lit d'Anges en Ledikanten, Pavilioens en Veldbedden, Behangsels voor Bedsteden, Stoel, Kussens en Matrassen, bekleed ook Stoelen en Speeltafels, behangt kamers met alderhande soorten van goed, alles tot een civiele prys'. [afb. 3.38-3.39] Uit de opsomming van diverse ledikanten blijkt wel dat zijn hoofdwerkzaamheid die van ledikantmaker was. Dat de Engelse 'lit d'anges' als eerste genoemd worden, bewijst nogmaals hun populariteit in de eerste helft van de achttiende eeuw. Wat de verdere werkzaamheden betreft laat de advertentie zich lezen als een samenvoeging van die van Harmanus Folte en Robbert Peters.

Volgens de personele quotisatie van 1742 was Hendrik Valk, 'behangselmaker', nog steeds gevestigd op de Schapenmarkt, waarvoor hij f 440,- huur betaalde. Hij had één dienstbode en zijn jaarinkomen werd gerekend op f 1.000,-, een behoorlijk bedrag voor die tijd.[191] Van de vier 'behangselmakers' die in het kohier voorkomen was Valk de hoogst aangeslagene; het jaarinkomen van de andere drie werd onder de f 600,- gewaardeerd.[192]

In 1748 werd Hendriks oudste zoon Willem (geb. 1730) leerling bij meester stoelenmaker Coenraad Menking in de Vijzelstraat. Het is daarmee aannemelijk dat de verder onbekende Menking één van de stoelenmakers was waarvoor Valk stoelen bekleedde. Op 24 juli 1748 werd een leercontract opgesteld, terwijl de jongen al vanaf mei dat jaar in de leer was.[193] Hij diende dagelijks van half zes tot twaalf uur, en 's middags van half twee tot zeven uur aanwezig te zijn. Daarvoor verdiende hij het eerste jaar zes, in het tweede jaar acht en in het derde jaar tien stuivers. Mocht het contract door een van de partijen opgezegd worden, dan diende daarvoor een boete van f 50,- betaald te worden. Over de inhoud van de te leren zaken werden geen afspraken vastgelegd. Of deze Willem inderdaad stoelenmaker is geworden is niet na te gaan. Bij het overlijden van zijn vader in 1765 was hij niet meer in leven.

Begin jaren 1760 moet Valk zich teruggetrokken hebben uit de winkel, ten gunste van een andere zoon, Hendrik junior, die in 1759 trouwt met Maria Wegman van Amsterdam.[194] Anna Covers was in 1758 overleden.[195] In 1761 koopt Valk senior een huis op de Fluwele Burgwal voor f 6.200,-. Hij gaat daar wonen met zijn dochter Geertruij en haar man, Jean Donné, die daar een wijntapperij uitoefent. Donné huurt het huis van zijn schoonvader terwijl die bij hem kost en inwoning krijgt. Op 7 juli 1763 koopt Valk een huis aan de Schapenmarkt, het tweede huis vanaf de Doelensteeg, dat hij verhuurt.[196] Tegelijkertijd koopt Hendrik junior 'het vierde huis vanaf de Doelensluis', dat

wil zeggen het huis waarin de winkel gevestigd is, voor f 7.250,-.[197] De koop van drie huizen in korte tijd laat wel zien dat de familie Valk een succesvol bedrijf had opgebouwd. Dat beeld wordt bevestigd door het testament dat Hendrik senior in 1765 opstelt; hij geeft op onder de f 50.000,- gegoed te zijn. De kinderen blijken elk al een erfdeel ontvangen te hebben: Hendrik junior kreeg f 2.000,-, Gerrit f 1.200,- en Geertruij f 1.000,-. Geertruij mag het huis aan de Fluwele Burgwal overnemen voor de koopsom. Na het overlijden van Hendrik Valk op 15 september 1765 wordt op 7 november een inventaris van zijn boedel opgemaakt.[198] Naast de twee huizen blijkt het grootste deel van Valks bezit in obligaties te zitten. Onder de obliganten vinden we naast zijn kinderen de behangselmaker Hendrik Remmers en zijn vrouw (voor f 1.000,-). Overigens staat Remmers ook voor f 2.000,- op de lijst van crediteuren – blijkbaar had men over en weer obligaties uitstaan. Of de andere crediteuren ook iets van doen hadden met de behangerswinkel, is niet te achterhalen.[199]

Buiten de leveranties aan De Dieu is over de klantenkring van Hendrik Valk weinig bekend. In 1743 voert hij enige werkzaamheden uit voor Lubbert Adolph Torck: 'reparatie, verven en opmaaken van ons groene ledikant in 1743, f 27-17-0'.[200] In 1748 krijgt Valk f 143,17,12 betaald van Torck, voor niet nader genoemde werkzaamheden uitgevoerd in 1747.[201] Deze summiere gegevens wijzen echter op een klantenkring onder de elite van Amsterdam. De volgende generaties Valk zouden minder succesvol in zaken blijken: 'Hendrik Valk', waarschijnlijk de zoon, komt nog voor als crediteur in de failliete boedel van de firma Christiaan en Hendrik van Son in 1762, voor een geleverd kamerbehangsel waarvoor hij nog f 6,13,8 krijgt.[202] Daarna wordt de winkel voortgezet door zijn broer Gerrit en diens vrouw Maria de la Court, die in 1771 echter f 3.000,- lenen.[203] In 1789 overleed Maria en vererfde de winkel op haar zoon Hendrik. Deze Hendrik ging in 1794 uiteindelijk failliet.[204]

3.5.2 Carel de Dieu (1700-1789) als opdrachtgever

Ook Carel de Dieu behoorde tot de gegoede bovenlaag van Alkmaar. Carel werd in 1708 geboren als tweede zoon van de Amsterdamse arts Ludovicus de Dieu en Adriana Six. In 1731 trouwde hij met Anna Bregitta de la Croix (1711-1771), dochter van makelaar Jeronimo de la Croix. [afb. 3.40-3.41] Het huwelijk bleef kinderloos. Net als zijn drie broers vervolgde Carel de Dieu een bestuurlijke carrière. Al op jonge leeftijd werd hij secretaris van de Beemster, een functie die hij veertien jaar bekleedde (1727-1741). In 1740-1741 moet hij de mogelijkheid gezien hebben zijn carrière voort te zetten in Alkmaar, en zich daartoe ook daar hebben willen vestigen. Op 23 september 1741 werd Carel poorter van de stad Alkmaar. De poortersakte is ondertekend door burgemeester Christoffel Six (1697-1743), een neef van zijn moeder.[205] In 1743 werd De Dieu benoemd tot dijkgraaf en baljuw van de Heerhugowaard, een functie waarin hij Christoffel Six opvolgde.[206] Dat zal geen toeval zijn, maar een voorbeeld van het toebedelen

van functies aan verwanten en bekenden waarin de achttiende eeuw zich kenmerkte.[207] Als secretaris woonde De Dieu in Purmerend, maar kort voor zijn verhuizing naar Alkmaar was hij gevestigd te Amsterdam, op de Prinsengracht.[208] Op 28 februari 1742 worden De Dieu en zijn vrouw ingeschreven als lidmaten van de Grote kerk te Alkmaar, en geven een adres op de Oude Vest op. Dit betrekken zij pas een maand of twee later.[209] In oktober 1744 konden De Dieu en zijn vrouw volgens zijn aantekening het nieuwe huis betrekken.[210] Vanaf 1745 was De Dieu lid van de vroedschap van Alkmaar en zou daarna maar liefst twintig maal burgemeester van de stad zijn. Anna Bregitta overleed in 1771. Pas in 1787 trad De Dieu op hoge leeftijd af als vroedschapslid, twee jaar later kwam hij te overlijden.[211]

Uit het bewaard gebleven interieur en de rekeningen en brieven blijkt duidelijk dat De Dieu en zijn vrouw zich op een voorname wijze wilden vestigen in Alkmaar, passend bij Carels nieuwe status als vroedschap en dijkgraaf. Zij lieten een nieuw huis bouwen naar de laatste mode, waaruit hun status en smaak naar voren kwam. Daartoe hadden zij begin jaren 1740 de middelen, door erfenissen die Anna Bregitta toekwamen.[212] De Dieu noteerde in zijn staatboek over de bouw: 'Huijs aan de Noordzijde van de Langestraat gekocht bij willig decreet van schepenen op den 22 may 1742 voor de somma van totaal f 2.750,-. Het selve huijs uijt de grond op nieuw getimmert en aan diverse personen soo voor arbijdt loon, als leverantie van materialen betaalt … f 47.250,- . [totaal] f 50.000,-'.[213] Het huis bevond zich op een zeer centraal punt in de stad, in het huizenblok pal tussen de Grote Sint Laurentiuskerk (waar het echtpaar De Dieu een grafstede kocht en latere begraven werd) en het stadhuis (het huidige Langestraat 97). De Langestraat was en is de centrale straat van Alkmaar, en vele andere burgemeesters en raadsleden woonden hier, waaronder Christoffel Six. Hoe het oude huis eruit zag, is onbekend, maar het voldeed in ieder geval niet aan de bedoelingen van De Dieu. Deze had vanaf het begin het plan om het af te breken en er een nieuw, modern huis voor in de plaats te bouwen. In februari 1742, nog voor de koop officieel gesloten was, leverde de Amsterdamse meester timmerman Jean Coulon (1678-1760) al een ontwerp voor de 'grondtekeninge en façade', evenals 'alle de bestecken van [geschreeven] het timmeren metselen en daar van alle uijtrekeninge de coste van gemaakt', voor f 201,6,-.[214] Het werk werd aanbesteed en uiteindelijk uitgevoerd door de Alkmaarse makelaar Daniel Kleeff (1686-1757), voor f 14.500,-.[215]

Bouw en ambachtslieden

Hoewel Hendrik Valk pas begin 1744 in beeld komt, als het huis kan worden ingericht, is het interessant om de bij de bouw betrokken ambachtslieden nader te bestuderen. Zo kan zijn aandeel en dat van zijn opdrachtgever beter geduid worden. Allereerst zijn daar de architect en de aannemer, Jean Coulon

en Daniel Kleeff. Coulon was als gezegd een beschermeling van Marot. Na de voltooiing van zijn werk voor de Friese Nassaus in 1712 had hij zich weer in Amsterdam gevestigd. In 1742 had Coulon er dus al een lange loopbaan op zitten.[216] Desondanks kunnen maar acht huizen met enige zekerheid aan hem toegeschreven worden. Zo laat Jan II Six (1668-1750) in 1739 de gevel van zijn woonhuis aan de Herengracht 495 te Amsterdam vernieuwen door Coulon.[217] Jan II Six was een verre neef van de moeder van Carel de Dieu. Mogelijk was het Six die Coulon als architect bij De Dieu aanbeval. De gevels van Herengracht 539 en Langestraat 114 vertonen in ieder geval opvallende gelijkenissen. Dat de verwantschap tussen de twee huizen geen toeval is, blijkt uit een document in het familiearchief van De Dieu. In het aannemingscontract met de steenhouwer François Absiel, die het beeldhouwwerk aan de gevel vervaardigde, wordt namelijk vermeld dat Absiel het werk zal uitvoeren 'volgens den eijs van 't werk en soo het van Monsr. Coulon sal ordoneeren. En het geheele werk met zijn sirade allis te bewerken en gevrijnt als de geevel de heer burgemeester Six is gemaakt en genoege de heer besteede'.[218] Hieruit mag geconcludeerd worden dat het beeldhouwwerk aan de gevel van Herengracht 495 te Amsterdam ook uitgevoerd is door Absiel, en ontworpen door Coulon.

De gevel van het nieuwe huis doet vrij sober aan: alleen de middelste van de drie traveeën is gedecoreerd met rijk beeldhouwwerk rond de deur en de twee vensters. Boven het venster op de tweede verdieping prijken de familiewapens van De Dieu en zijn vrouw. De gevel wordt omsloten door geblokte lisenen. Deze elementen keren steeds terug in het werk van Coulon, dat zich niet door een grote stijlontwikkeling onderscheidt.[219] Het beeldhouwwerk werd geleverd door François Absiel, die we in Edam al tegen kwamen. Achter de voorgevel ging echter een rijk interieur schuil. Het nieuwe huis had een begane grond, een verdieping en een zolder. Het echtpaar De Dieu bewoonde de begane grond, waar zij aan de rechter kant van de gang een zitkamer en zaal en suite hadden, en aan de linker kant voor de eetkamer en achter een keuken, gescheiden door de monumentale trap die doorloopt over de twee verdiepingen. Op de eerste verdieping lagen de slaapkamers. [afb.3.42-3.43]

In hoeverre Jean Coulon zich ook met ontwerpen voor interieurs bezighield, is niet bekend. Een drietal ontwerpen voor schoorsteenmantels van rond 1725 zijn mogelijk aan hem toe te schrijven.[220] In zijn rekening voor De Dieu is echter geen vermelding te vinden van werk aan het interieur. Het is daarmee waarschijnlijk dat zijn rol bij de voordeur ophield.[221] Een veel grotere rol bij de totstandkoming van het interieur moet toebedacht worden aan de Alkmaarse makelaar Daniel Kleeff en de individuele ambachtslieden. Kleeff trad op als opzichter ter plekke en hield zijn opdrachtgevers in eerste instantie per brief vanuit Alkmaar op de hoogte. Kleeff lijkt een soortgelijke rol te hebben gespeeld bij de coördinatie van de ambachtslieden, als Jacob Jongh in Edam. Hij zendt

tekeningen en rekeningen aan zijn opdrachtgever en geeft aanwijzingen van De Dieu door aan de ambachtslieden. Al vóór zijn aanbesteding is Kleeff voor het echtpaar in Alkmaar aan het informeren naar de maten van twee met goudleer behangen kamers bij 'vrou Bijl' (Cornelia Maria Quaat, weduwe Willem Bijl). Het laat zich lezen alsof De Dieu interesse heeft deze over te nemen, mochten de maten overeenkomen. Mogelijk werd De Dieu op de behangsels gewezen door Johannes Remmers, bij wie hij later zelf meerdere kamers goudleer koopt, of door een andere behangselfabrikant. De weduwe was echter 'ongenoght' Kleeff te ontvangen, 'omdat de binne kaamer zo groot gemaakt was volgens de maat en tekening'. Toch dacht hij de koop wel te kunnen sluiten, want hij had een stuk van het behangsel kunnen bekijken, 'en daar scheenen sij lieden niet veel behaage in te hebben'.[222]

Op de zo te zien volledig bewaard gebleven rekeningen van Kleeff komen echter geen reiskosten naar Amsterdam voor, die hij gedaan zou hebben om daar contacten te leggen of toezicht te houden op vorderingen. In plaats daarvan correspondeert hij per brief met Absiel en de beeldsnijder Asmus Frauen.[223] Het is waarschijnlijker dat De Dieu zelf in contact kwam met de ambachtslieden daar, al dan niet op voorspraak van Coulon, of familieleden als Jan II Six. Dat zal zeker het geval zijn geweest bij de schilder Jan Engelbert, die de geschilderde kamerbehangsels en het plafond voor de rechter voorkamer vervaardigde.[224] Juist in diezelfde tijd voerde Engelbert restauratiewerk uit aan schilderingen op het stadhuis van Amsterdam, waar Six als burgemeester werkte. In 1742 schilderde Engelbert bovendien '7 stukken in 't graauw' voor het nieuwe Logement van Amsterdam te Den Haag, waarvan Six in de bouwcommissie zat.[225]

Of Six mogelijk nog andere ambachtslieden bij De Dieu 'recommandeerde' die hij zelf had ingeschakeld, en of Hendrik Valk daar ook toe behoorde, valt niet te achterhalen. In ieder geval deed De Dieu voor de belangrijkste decoratieve elementen een beroep op Amsterdamse ambachtslieden, terwijl de rekeningen van Kleeff tonen dat de ruwbouw juist door lokale werklieden werd uitgevoerd.

De bezoeker kwam binnen in de hal, rijk versierd met stucwerk van Hermanus van Gorkum (1697-1774) die ook de plafonds in de twee zalen van stucwerk voorzag.[226] [afb. 3.44] Het stucwerk is een stuk rijker uitgevoerd dan dat in het stadhuis van Edam: de symmetrische lijsten zijn gevuld met deels asymmetrisch uitgevoerde motieven, waarin de rococo elementen doordringen tussen de Lodewijk XIV-vormen.[227] Boven de deurportalen houden putti fraai omlijste medaillons vast, terwijl in de cartouches onder de trap fantasievazen met rocailles te zien zijn. Meer nog dan in het stucwerk komt de nieuwe mode tot uiting in de trapbalusters, het werk van beeldsnijder Asmus Frauen. De balusters verschillen alle van vorm en zijn in feite een asymmetrische opeenstapeling van rococo-vormen waaronder opengewerkte krullen, waaierende schelp- en bladmotieven. [afb. 3.45]

De voorkamer was de pronkzaal van het huis. Hier trad de bezoeker binnen in een groene wereld, door de behangselschilderingen van Engelbert. [afb. 3.47] Deze tonen een landschap met vele watertjes en doorkijkjes naar klassieke gebouwen. De behangsels vormen een rondgaand landschap, ook de deur naar de gang maakt – wanneer gesloten – deel uit van de wand. In de spiegel van de schoorsteenmantel worden twee figuren op de achterwand weerspiegeld. Het zijn De Dieu en zijn vrouw, weergegeven als een herderlijk paar in het landschap. [afb. 3.47] Aan de andere zijde van de deur staan twee kinderen in eigentijdse kledij, een van hen is het neefje dat het kinderloze echtpaar zou opvolgen. De 'Engelse' schoorsteen is een samenwerking van Asmus Frauen en Guillelmus Straetmans († 1776) uit Alkmaar. Frauen vervaardigde de grotere 'siraten' – de gebeeldhouwde halffiguren en 'kardoesen' – terwijl Straetmans kleiner snijwerk uitvoerde. [afb. 3.48] De ornamenten steken nu sterk af tegen de witte schoorsteenmantel, die oorspronkelijk in een roodbruine houtimitatie geschilderd moet zijn geweest, evenals het verdere houtwerk in de kamer.[228] Wat de kleurstelling betreft lijkt deze kamer daarmee sterk op de kamer met landschapsschilderingen in het poppenhuis van Sara Rothé uit Amsterdam, nu in het Frans Hals Museum.[229] Straetmans was ook de maker van de porte-brisée naar de achtergelegen zaal en het snijwerk aan verschillende spiegellijsten. De plafondschildering, weer van Engelbert, die De Dieu zelf omschrijft als 'het concert' en op f 400,- waardeert in zijn boedelopgave van 1788, is een allegorische voorstelling op de muziek.[230] Pallas Athene zit midden op een wolk, omringd door de muzen en Apollo die muziek maken; in de verte vliegt Pegasus weg. Tapijthandelaar Jacob Senior Coronel leverde een tapijt dat gezien de maten wel in de voorkamer als vloertapijt gebruikt zal zijn, en de wandblakers werden gekocht bij Dick Langeraat, beiden te Amsterdam.[231]

De inrichting van de andere kamers is helaas niet bewaard gebleven, en moet uit de rekeningen gereconstrueerd worden. De Dieu en zijn vrouw kochten voor de overige representatieve kamers behangsels bij Johannes Remmers. In mei 1744 levert Remmers vijf nieuwe behangsels en een aantal banen ter reparatie van een bestaand behangsel. De nieuwe behangsels bestaan uit 24 ¼ el 'goutleer aan banen', voor 37 stuivers de el; 173 1/8 el behangsels met groene bloemen op een 'parrelkleurden' [parelmoer] grond geschilderd en 166 7/8 el met groene bloemen op een gele grond, beide voor 18 stuivers de el en beide 'tot een bove kamer' bestemd, waarmee de twee slaapkamers op de verdieping bedoeld zullen zijn. 'Tot de beneede kamer' levert Remmers vervolgens 151 7/8 el met 'een mooie parrelkleurde grond en fraaie groenne blomme als stoffe patroon', à 20 stuivers de el. Net als de andere drie behangsels zal dit gezien de lagere prijs geschilderd doek zijn geweest. Tenslotte volgt nog 157 ½ el 'goudleer aan baanen met een mazzelje[232] grond en blaauwe en paarze blommen'. Dit was met 44 stuivers de el het meest kostbare behangsel.[233] Gezien de iets geringere

grote en de hogere kosten zal dit dan ook bestemd zijn voor de zaal rechts achter, terwijl het behang 'tot de beneede kamer' de eetzaal sierde. De Dieu had daarmee dus alleen beschilderde behangsels en goudleer op zijn wanden. Hij had geen stoffen wandbekleding, maar wel een behang dat een stofpatroon imiteerde. Remmers leverde een jaar later nog wasdoek met een blauwe en parelmoeren grond en nog een aantal banen (goudleer)behangsel. Waar deze behangsels een plek kregen blijft onduidelijk, bij gebrek aan verdere rekeningen of een inventaris. Het zou nog kunnen gaan om behangsels bestemd voor de hofstede Poortugal. De totale kosten van de behangsels bedroegen f 874,16,-.

3.5.3 De werkzaamheden van Hendrik Valk: ledikanten

Binnen deze groep ambachtslieden paste blijkbaar de opdracht aan Hendrik Valk. Valk begint zijn werkzaamheden op 28 februari 1744, twee jaar na de start van de bouw. Hij reist op die dag naar Alkmaar, 'tot U Edele dienst', waar hij een nacht blijft slapen. Hij rekent tevens kosten voor vracht; hij neemt die dag dus al goederen mee. Aangezien de volgende post de leverantie betreft van 'een stuck en 24 ellen groene bedde cajant', is een mogelijkheid dat Valk naar Alkmaar ging voor overleg met zijn klant en het tonen van modellen en stoffen.

Het grootste deel van de posten op Valks rekening betreft de vervaardiging van twee ledikanten. Hij vermaakte een groen ledikant en leverde nieuw een blauw ledikant. Het vermaken van een bestaand ledikant was niet ongebruikelijk, als gezien. De Dieu liet zijn ledikant door Valk veranderen in een modieus *lit d'ange*, gezien de vermelding van de '2 lidansie kettinge' op de rekening. Hiertoe werd het 'ledicants houtwerk' breder en hoger gemaakt. Valk leverde daartoe drie nieuwe lijsten en vallen voor de hemel, en hij maakte het bestaande behangsel (de gordijnen) passend. De lijsten en het hoofdeinde werden door hem 'belijdt', bekleed, met het eerder genoemde 'groene bedde cajant'. Cajant of changeant was een zijden stof waarbij de schering en inslagdraad van verschillende kleur waren, waardoor een iriserend effect ontstaat. De binnenzijde van de hemel had veelal een andere stof. Valk voert twee verschillende stoffen op die daarvoor in aanmerking komen: '7 ¾ el groene gebloemde cajant' (à 11 stuivers) en '2 stucke plat armozijn' (à f 22,15,-). Armozijn of tafzijde werd voornamelijk als voeringstof gebruikt, en de grotere hoeveelheid doet vermoeden dat dat hier het geval is geweest.[234] De gordijnen werden met ringen opgehangen aan ijzeren roeden, die verborgen ging achter de vallen. De smid Jan Smit brengt kosten in rekening voor het verlengen van drie ledikantsroeden (voor 12 stuivers), ongetwijfeld de bestaande van dit bed die dus hergebruikt werden.[235] Datzelfde gold voor het bestaande matras, dat opnieuw uitgepluist werd.

Het vermaken van dit groene ledikant kostte ongeveer f 160,-. Opvallend genoeg was dit bedrag hoger dan de maakkosten voor het nieuwe blauwe ledikant.

Bekleed met 'blaauw glonde stijfflinne' maakte Valk dit ledikant voor f 123.10.8, inclusief de 'ringe haken cramme, houtwerk'. Hij gaf De Dieu bovendien korting, want achter het houtwerk staat 'bij gedaan'. Het nieuwe matras in dit bed kostte f 28,12,-. In tegenstelling tot het groene *lit d'ange* had dit ledikant maar één ledikantskwast (met haak). Dit doet vermoeden dat het met de lange zijde tegen de muur stond, zodat er maar aan één zijde een gordijn opgehaald hoefde te worden.

Waar de ledikanten in huis stonden is niet meer te achterhalen. De plattegrond van de etage noch de kleur van de behangsels 'tot de bovekamers' bieden een aanknopingspunt.

Stoelen en gordijnen

Nog kostbaarder dan de ledikanten was de leverantie door Valk van 24 stoelen met 'overtrekzels' van ruw damast, à f 11,15,-. Hun aankoop vormt de hoogste post op de rekening (f 282,-). De stoelen waren goedkoper dan die voor het stadhuis in Edam (à f 16,-) en zullen daarom wat eenvoudiger van uitvoering zijn geweest. Opvallend genoeg worden geen armstoelen vermeld. Gezien hun aantal werden ze waarschijnlijk over meerdere kamers verdeeld.

Valk maakte verder drie glasgordijnen met 'vallen, lijsten, sitbanke, kussens met de vallen en 't ralgardijntje'. Dit moet wel voor de ramen van de drie woonvertrekken (eetkamer, voorkamer en zaal) op de benedenverdieping zijn. Hier hadden de zogenoemde 'Engelse' ramen met schuifvensters inderdaad ieder een eenvoudige zitbank die deel uitmaakte van de lambrisering. Deze zijn helaas verdwenen.[236] [afb. 3.49] De weduwe Jean van der Vinne te Haarlem leverde '2 p[ièce]s. groen meubeldamast tot gordijnen' van ¾ el breed, één van 40 en één van 36 el à 52 stuivers, en een stuk 'bleumorant gecamelot moor' à 44 stuivers.[237] Het meubeldamast was waarschijnlijk bestemd voor de gordijnen in de kamers rechts van de gang. Aangezien het plafond van de voorkamer enigszins verlaagd was door de plafondschildering,[238] was daar minder stof nodig wat wellicht het verschil in lengte verklaart. Het stuk moor kan dan voor de gordijnen van de eetkamer gebruikt zijn. De gordijnen waren met essen gordijnringen aan ijzeren roedes bevestigd, die verborgen werden achter een val. Een aanwijzing voor hoe deze vallen eruit hebben gezien biedt mogelijk het snijwerk bovenaan de schoorsteenmantel in de voorkamer, in de vorm van lambrekijnen met franjes. In de eerder genoemde landschapskamer van het poppenhuis van Sara Rothé is de textiele aankleding gelukkigerwijs wel bewaard gebleven, en ook hier zijn groene gordijnen te vinden onder vallen met een geschulpte rand, afgezet met passement. Ook op een schilderij van Cornelis Troost zijn soortgelijke gordijnen afgebeeld. [afb. 3.50-3.52] Bij beide voorbeelden gaat het om dubbele gordijnen voor één raam, en dat zal ook in Alkmaar het geval zijn geweest. Het comfort van de bewoners werd verder verhoogd door op de zitbanken een kussen gevuld met veren te plaatsen. De 11,5 el 'imperiael' was met 32 stuivers per el ongetwijfeld de bekledingsstof.[239]

Een aantal posten op Valks rekening zijn lastig te interpreteren, doordat ze door elkaar zijn genoemd. Het gaat om de verschillende soorten passement, de '2 gardijne kwasten' met hun franje, de koorden en de verschillende soorten roeden met katrollen. Het is duidelijk dat ze gebruikt werden ter decoratie van de ledikanten, gordijnen, stoelen en zitbanken, maar wat werd voor welk meubel gebruikt? De 34 el groene 'tres' (passement) zal ongetwijfeld bij het daarboven beschreven groene *lit d'ange* horen, evenals de nagenoemde '22 el dito [groene] 'glonde' (galon?) '3 st., 40 el dito à 2 st. en 22 el à 1 st. Ook Marron gebruikt voor het ledikant voor Van Eys [§ 3.3.1] vier soorten passement, maar dan in veel grotere hoeveelheden (164, 80, 36 en 180 ellen). Daarna wordt de interpretatie lastiger: worden de op één regel genoemde passementen ook op één en hetzelfde meubel of gordijn gebruikt, of toch door elkaar? Zijn de twee 'gardijne kwasten' bedoeld voor het *lit d'ange*, of voor de twee gordijnen van de kamers en suite? Het spiegelkoord werd zeker gebruikt om er spiegels mee op te hangen, terwijl het blauwe en groene koord voor de gordijnen van de twee ledikanten en de drie glasgordijnen zal zijn gebruikt. Maar welke roeden en katrollen nu precies voor de ledikanten, de glasgordijnen of het rolgordijntje waren bestemd, blijft een puzzel. Hopelijk komen in de toekomst meer rekeningen van kamerbehangers uit deze periode naar boven die vergelijking en verder interpretatie mogelijk maken.

Een soortgelijk probleem doet zich voor bij de bekledingsstoffen die Valk opvoert, en die als onderbekleding voor zowel de verschillende vallen en de hemels van de ledikanten gebruikt kunnen zijn, als voor de 24 stoelen en hoezen, het rolgordijn en het nieuwe matras in het blauwe bed. Dit zijn: 123 ½ el katoen (à 9 ½ stuiver), 35 ¾ el Frans linnen (à 10 stuivers de el), 11 el stijff linnen (à 4 stuivers) en de 4 ½ el groene trielje (stijf gekalanderd linnen, à 10 stuivers).[240]Gezien de grote hoeveelheid kan het katoen of linnen als onderbekleding voor de stoelen zijn gebruikt, terwijl de bescheiden hoeveelheden stijf linnen als ondergrond dienst deden voor de verschillende vallen.

Ten slotte leverde Valk nog een aantal andere zaken voor het interieur. De twee groene tafelkleden (à f 7,-) zullen door hem vervaardigd zijn, maar de 'glazen arm' – waarschijnlijk een armblaker – en de Spaanse matten (voor f 23,-) waren producten die hij van anderen betrok.

Overige leveranties

Niet alle posten op de rekening betroffen overigens het huis in Alkmaar, want op 23 mei 1744 noteert Valk '3 daage door een knegt gewerkt op U edeles Hoffsteeden, f 3,6,0'. Dit moet de hofstede Poortugal in de Beemster zijn, die Anna Bregitta erfde van haar vader en die in 1740 op naam van De Dieu kwam te staan.[241] Jeronimo de la Croix had het huis op de hofstede en de 'plantagie', de beplanting, laten verbeteren voor f 12.000,- een bedrag dat bijna net zo hoog was als de f 13.000,- waarvoor hij het buiten in 1732 had gekocht.[242] De Dieu zou de

hofstede verder verfraaien. In 1741 kreeg hij toestemming van het polderbestuur van de Beemster om een 'steenen speelhuis' te bouwen op het naastgelegen perceel (DK 94, eveneens geërfd van Jeronimo de la Croix), en om een stuk van de kavelsloot tussen de twee percelen toe te dammen.[243] Hoe huis en speelhuis eruit hebben gezien is onbekend, de enige bekende afbeelding van de hofstede is een schets op een kaart van de Beemster uit 1644. [afb. 3.53-3.54] In 1778 verkocht De Dieu de hofstede.[244]

Het is niet geheel duidelijk of er onder de posten volgend onder 23 mei 1744 ook andere zijn die voor de hofstede zijn bestemd, of dat al het werk alleen het huis in Alkmaar betrof. Betrof het werk door de knecht wellicht de jaarlijkse inrichting van de buitenplaats, die veelal in mei in gebruik werd genomen? Dan zou de laatste post op de rekening, de drie dagen werk door Valk zelf met zijn knecht op 14 november het terugverhuizen kunnen betreffen. Waarschijnlijker is echter dat het nog om laatste werkzaamheden voor het huis in Alkmaar ging, dat in oktober door het echtpaar betrokken werd. In ieder geval wordt er iets gespijkerd, gezien het verbruik van de pakjes spijkers met koperen en vertinde koppen. Mogelijk werd het tapijt of de Spaanse matten op hun plek gelegd.

Andere kamerbehangers

Aan de inrichting van Langestraat 114 moeten nog andere kamerbehangers dan Valk gewerkt hebben, al zijn van hen zijn geen rekeningen bewaard gebleven. Valk voert in totaal namelijk bijna 19 dagen werk op door hemzelf, en nog eens 59 ½ dagen werk door zijn knecht Harm en een andere knecht. Kleeff geeft echter in zijn rekeningen 123 dagen biergeld op, betaald aan behangers.[245] Soms is daarbij sprake van '2 behangers', één keer van 'kamer behangers'.

De behangselschilderingen voor de voorkamer en de plafondschildering werden bevestigd door Roelof Kroes uit Amsterdam, die ook de geplamuurde doeken voor de schilderingen leverde.[246] De andere kamerbehangsels moeten door iemand anders dan Valk bevestigd zijn, alhoewel uit zijn advertentie blijkt dat dit wel tot zijn werkzaamheden behoorde. Te denken valt aan Wynant Stevens, die ook voor het Logement van Amsterdam te Den Haag werkzaamheden verzorgde en die vaker samen met de firma Remmers op betalingen wordt aangetroffen.[247] Het is ook mogelijk dat Kleeff lokale behangers inschakelde.

3.5.4 Na 1744

Van Carel de Dieu bleven kasboeken bewaard van 1772 tot aan zijn overlijden in 1789, waarin we zijn uitgavenpatroon kunnen volgen.[248] Dit laat zien dat hij wat betreft uitgaven voor het interieur het patroon van de meeste achttiende-eeuwse regenten volgde. Na een eerste grote uitgave, de aankleding van het nieuwe huis, worden er maar sporadisch nieuwe aankopen gedaan en vooral reparaties uitgevoerd.[249] Hendrik Valk werd daarbij niet meer ingeschakeld.
De grotere uitgaven betroffen vooral de vloerbekleding: de 'moscovische'

matten werden om de paar jaar vervangen. Voor zijn andere huizen deed De Dieu nog wel grotere uitgaven. In 1773 liet hij een 'coepel' verfraaien, waarmee het speelhuis bij zijn buiten Poortugal bedoeld zal zijn. De koepel werd opnieuw behangen door Cornelis Keijzer uit Alkmaar (f 12,15). Bij ene G. Coedijk werden 7 stoelen gekocht voor f 16,4,- en stucwerker Mollo kreeg betaald voor stucadoorswerk à f 44,-.[250] In 1784 liet De Dieu twee huizen die hij aan de Singel in Amsterdam bezat voor de verhuur 'vertimmeren'. Daarbij deed hij betalingen aan de Amsterdamse behangers Johannes Remmers (f 129,17,-), Hendricus Remmers (f 17,15,-) en Wijnand Stevens (f 28,8,-) voor niet nader genoemde werkzaamheden.[251] Waarschijnlijk leverde Remmers behangsel dat aangebracht werd door Stevens, zoals zij dat in 1768 ook deden voor de regentenkamer van het Oude Mannen en Vrouwenhuis Sint Pietershof te Hoorn.[252]

3.5.5 Beschouwing

In tegenstelling tot Audrouin wist Valk niet De Dieu voor langere tijd aan zich te binden als klant. Hij werd specifiek ingehuurd voor het verzorgen van een aantal meubelen die op elkaar afgestemd dienden te worden: de ledikanten, stoelen en gordijnen in de representatieve zalen. Dit waren juist de werkzaamheden waar hij al in 1733 mee adverteerde. Hij kon het bestaande ledikant voor zijn klant wijzigen in een modieuzer *lit d'ange*. Voor de aankoop van de wandafwerking (goudleer) werd hij echter niet gezocht – mogelijk was dit niet zijn specialisatie. Wel werden bij hem goederen gekocht die hij niet zelf vervaardigde, zoals de 'glazen arm'. Ook hier zien we dus dat verschillende behangers voor verschillende werkzaamheden worden ingezet.

Noten hoofdstuk 3

1 *Traité de partage et d'accommodement sur la succession de la maison d'Orange, conclu entre sa majesté le roi de Prusse, et [...] le prince d'Orange et de Nassau [...],* [z.p.] 1732.
2 F.H. Schmidt, *Pieter de Swart: Architect van de achttiende eeuw*, Zeist 1999, p. 15.
3 Ozinga 91938), pp. 178-185.
4 Schmidt (1999), p. 148.
5 Fock (2001), p. 181.
6 Ibid., pp. 181-182.
7 GA, 525, inv.nr. 1563, 24 juli, 31 augustus en 1 september 1730.
8 NA, 1.08.11, inv.nr. 823, f 214; 223v.
9 Fock (2001), p. 191.
10 SA, 5075, notaris S. Wiselius, inv.nr. 9644, nr. 130, boedelinventaris Margaretha van Winschooten, 1728.
11 Zie: Colenbrander (2013).
12 Ibid., p. 193.
13 NA, 35626, inv.nr. 198, rekening 15 maart 1742.
14 NA, 01.08.11, boek 1001, f 232-232v, voor f 870,-,-. Samuel Colpens leverde een kamerbehangsel van tapijten voor dezelfde kamer, voor f 946,5,-. De familie van Nassau was in 1717 nog bezig met het afbetalen van de leverantie, gezien de vermelding in het kasboek van Maria Louise: 'Aan Jan Dier tot volle betalinge van sijn competentie de jr. 1701, f 395,11,8'. KHA, A10a, inv.nr. 355, kasboek 1717.
15 Baarsen (1993), p. 223. HGA, 0377-01, index doopakten Den Haag. NB: Harnack ook wel gespeld als Harnax, Harnae, of Harnach. HGA, 0372-01, inv.nr. 496, p. 644, 20 mei 1677; inv. nr. 406, f 523, 16 maart 1689. Later ook collecteur van de impost op wijnen, mede en azijn.
16 HGA, 0377-01, Registers van ondertrouw, Den Haag, 5 mei 1672.
17 HGA, 0377-01, doop zoon Arnoldus Dier in 1673, DTB Den Haag 273/5; WBA, 0050, notaris Charles van der Mast, inv.nr. 0232, akte nr. 25, 9 juli 1695. Een inschrijving bij het Koopmansgilde werd niet gevonden.
18 KHA, A24, inv.nr. 153.
19 HGA, 0372-01, inv.nr. 924, f 455 en f 638ev; inv.nr. 926, f 793; inv.nr. 1069, f 245, 265, 666; inv.nr. 1070, f 196.
20 HGA, 0372-01, inv.nr. 1069, f 242; inv.nr. 1070, f 196.
21 HGA, 0376-01, inv.nr. 133, 11 juni 1697.
22 Advertentie, *Oprechte Haerlemsche Courant*, 30 mei en 1 juni 1697.
23 HGA, Transportakten Den Haag vóór 1811, index, 17 mei 1708, nr.1348, 3298, 'uyt comende met een ingang in de Haaghpoort'.
24 HGA, 0377-01, Begraven Den Haag; HGA, 0320-01, inv.nr. 76, nr. 66.
25 HGA, 0376-01, inv.nr. 133.
26 HGA, 0372-01, inv.nr. 1070, nr. 196, 13 augustus 1708.
27 Ormrod (2003), p. 118; 139.
28 Dat Dier expliciet als 'ledekantmaeker' beschreven wordt doet vermoeden dat hij werkzaamheden aan ledikanten uitvoerde. Inderdaad zijn er in de inventaris van het Hof te

Leeuwarden uit 1711 een aantal ledikanten te vinden, waarvan de behangsels met armozijn gevoerd waren.

29 KHA, A10a-354, jaarrekening 1713.
30 KHA, A28, inv.nrs. 354-355, jaarrekeningen 1712-1721.
31 KHA, A28, inv.nr. 355, jaarrekening 1721.
32 KHA, A28, inv.nr. 356, jaarrekening 1724.
33 KHA, A10a, inv.nr. 386, kasboeken Maria Louise.
34 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 147, p. 619.
35 HGA, 0376-01, inv.nr. 125. In tegenstelling tot Pierre Courtonne is de familie Dier zeer actief in het koopmansgilde. Jan Dier ('in lijnwaten') is deken in 1709 en 1713. Johannes is deken in 1716, en daarna tussen 1724 en 1737 bijna onafgebroken.
36 HGA, Transporten Den Haag, 1360, 21 juli 1730.
37 HGA, 0377-01, Dopen Den Haag, 245, f 97, 29 mei 1736.
38 NA, 1.08.11, inv.nr. 16568, brief 4 december 1731.
39 NA, 1.08.11, inv.nr. 803, f216: 'voor t maken van meubelen in diverse appartementen van ZH Hof op de Vijverberg, alsmede over leverantie van div. mat. alles binnen de jaren 1733-4, 1632P 14s'.
40 Bruggeman (2007), p. 40.
41 Schmidt (1999), p. 14.
42 NA, 1.08.11, inv.nr. 806, f 193; f 749, f904.
43 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148, p. 551.
44 Zie over Pieter de Swart: Schmidt (1999).
45 NA, 3.01.27.01, inv.nr. 69.
46 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148, pp. 312-324.
47 Ibid., p. 311.
48 NA, 1.08.11, inv.nr. 803, f 216; 804 f 212-212v. Mogelijk legde Dier de matten geleverd door Johannis Kuypers (à 105 ponden) in 1734 en door Frans Swart in 1735 (91,5 ellen vloermatten voor 73 ponden).
49 NA, 1.08.11, inv.nr. 804, f 201. Zie voor een bespreking van de nieuwbouw en andere betrokken ambachtslieden: Ozinga (1938), pp. 178-187.
50 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148, p. 690.
51 NA, 1.08.11, inv.nr. 803, f 203. De kosten bedroegen 109 ponden.
52 NA, 1.08.11, inv.nr. 804, f 201v.
53 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148, p. 690; 692.
54 Ibid., p. 691.
55 Ozinga (1938), p. 185.
56 In andere paleizen komen wel troonhemels voor in 1757. Een andere mogelijkheid is daarmee dat de troon wel vervaardigd werd, maar later is verplaatst.
57 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1973), GS 148, p. 694.
58 Rosa de Carvalho-Roos (2003), pp. 121-133.
59 KHA, A31, inv.nr. 114, Memorie van 't geen door den rentmeester Generaal Van Noord Holland &c ten behoeven van Zijn Hoogheijd en Zulx Extraord.s is uijtgegeven in de jaren 1747, 1748 en 1749.

60 NA, 3.01.28, inv.nr. 5048, f 177.
61 Echtgenote van Charles baron de Saumaise, opperkamerheer van Willem V.
62 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148, p. 660.
63 NA, 3.01.28, inv.nr. 5048, f 177.
64 Als leden van de Raad van de Grafelijkheidswerken.
65 NA, 1.08.12, index op de ordonnanties van de Domeinraad.
66 Schmidt (1999), p. 143; Rosa de Carvalho-Roos (2003), p. 138.
67 NA, 1.08.11, inv.nr. 901.
68 NA, 1.08.11, inv.nr. 901.
69 Ook gespeld als Adrouin, en misspeld als Androvin.
70 J.-B.-E. Jourdan, *Éphémérides historiques de La Rochelle*, vol. II, La Rochelle 1871, p. 165; 257. Hiertoe waren de Hugenoten in La Rochelle verplicht bij ordonnantie van 25 juni 1686, die vernieuwd werd op 22 april 1687. Archives municipales de La Rochelle, HHARCHANC22.
71 G. Perron, 'Les enfants des nouveaux convertis dans les écoles catholiques à La Rochelle en 1687', 2 artikelen, augustus 2014, https://lebloguedeguyperron.wordpress.com, geraadpleegd op 16 september 2018.
72 SA, 5001, inv.nr. 132, f 198.
73 SA, 5001, inv.nr. 517, f 191, huwelijk zuster Louisa Audrouin op 27 juli 1688.
74 SA, 5033, inv.nr. 9, Pierre de Riberolles, poorter 9 april 1686, uit 'Rochel'.
75 SA, 5033, inv.nr. 7, f 345.
76 SA, 5001, inv.nr. 1131, f 77.
77 SA, 5033, inv.nr. 16, 1713.
78 ELEO, 1004, inv.nr. 194, 16 mei 1725.
79 SA, 551, f 81, 20 december 1714, akte verleend 6 januari 1715.
80 R.E. van der Leeuw-Kistemaker, *Wonen en werken in de Warmoesstraat van de 14e tot het midden van de 16e eeuw. Werkschrift nr.7. Historisch seminarium van de Universiteit Amsterdam*, Amsterdam 1974; C. Lesger, *Het winkellandschap van Amsterdam. Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000*, Hilversum 2013.
81 G. Delmarcel, *Het Vlaamse wandtapijt van de 15de tot de 18de eeuw*, Tielt 1999, pp. 316-317.
82 K. Brosens, *A Contextual Study of Brussels Tapestry, 1670-1770*, Brussels 2004, p. 166-170; K. Brosens, 'Revisiting Brussels Tapestry, 1700–1740: New Data on Tapissiers Albert Auwercx and Judocus de Vos', in: *Textile History* 42 (november 2012) 2, pp. 183-199.
83 ELEO, 1004, inv.nr. 34, blad KK-41.
84 E. Pelinck, 'Het logement van Leiden te 's-Gravenhage', in: *Jaarboekje Oud Leiden* (1965), pp. 37-48.
85 J.M. Veluwenkamp, 'De Leidse lakenondernemer Daniël van Eys, 1688-1739', in: *Jaarboekje Oud-Leiden* (1992), pp. 109-124; p. 110.
86 Veluwenkamp (1992), p. 113.
87 Prof dr. C.W. Fock publiceerde in haar afscheidsrede in 2007 een eerste overzicht en beschouwing van deze werkzaamheden en de vele daarbij betrokken ambachtslieden. Ik ben haar hier dank verschuldigd voor het verstrekken van vele gegevens waarop het onderstaande onderzoek is gebaseerd Fock (2007), pp. 11-16.

88 Fock (2007), pp. 11-12.
89 ELEO, 16, inv.nr. 1t, betalingen 25 juni 1729, 11 november 1729.
90 Fock (2007), p. 11.
91 Ibid., p. 13.
92 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 22 augustus 1731.
93 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 21 juni 1732.
94 ELEO, 16, inv.nr. 1t, grootboek, 16 februari 1732. Waarschijnlijk dezelfde als de Adrianus van der Spoor uit Delft die op 30 oktober 1721 te Leiden in ondertrouw gaat met Beatrix Eelbregt van Leiden. ELEO, 1004, inv.nr. 112.
95 Dirk van Lennep (1693-1754).
96 Het is onduidelijk wie van de familie Van Gangel hier bedoeld werd. Mogelijk notaris Laurens van Gangel.
97 Waarschijnlijk Daniel van Gheel (1687-1739), vanaf 1733 heer van Spanbroek.
98 Mogelijk de Franse koopman Daniel Bonefant, die in 1710 trouwt te Amsterdam. SA, 5001, inv.nr. 545, f 265.
99 ELEO, inv.nr. 1t, 2 februari 1730.
100 ELEO, inv.nr. 1r.
101 Fock (2011), p. 12.
102 SA, 5075, notaris Simon Wiselius, inv.nr. 9622, f 94, 95, 13 juli 1728. 'Les frères Audrouin' moeten nog f 311,9,12 betalen, en Philippe Audrouin alleen nog f 483,8,-.
103 Fock (2011), p. 12.
104 ELEO, 16, inv.nr. 10, rekening 13 october 1729.
105 SA, 5001, inv.nr. 705, f 360.
106 ELEO, 16, inv.nr. 1r.
107 Fock (2007), p. 12.
108 Trouwt 1697 te Haarlem met Magdelaine des Ormeaux van Haarlem. Opgevolgd door zoon Essaije jr.
109 SA, 5001, inv.nr. 527, f 46.
110 Waarschijnlijk is dit Elisabeth Montier, die in 1697 trouwt met de koopman Pierre Ribouleau, of één van hun dochters. SA, 5001, inv.nr. 527, f 221.
111 Pieter Marin geeft in zijn *Compleet Fransch en Nederduitsch woordenboek* (Amsterdam 1710, p. 723) het voorbeeld van een 'couleur modeste', als 'een zedige kouleur'.
112 ELEO, 16, inv.nr. 2d, z.d. Ook Jan Zuurlander, die in 1732 stalen meubeldamasten zoekt voor van Eys, heeft moeite om grote monsters daarvan te laten opsturen: 'de staalties hebbe niet grooter konnen vallen doordien de verkoopers daar van geene wille geeve'. ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 10 januari 1732.
113 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 4 juni 1727; ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 10 juli 1727.
114 Eerder besproken door Fock (2007), pp. 12-13.
115 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 10 juli 1727.
116 N. Chomel, *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek* […], Leiden/ Amsterdam 1778-1793, dl. III, p. 1419.
117 ELEO, 16, inv.nr. 10.

118 A. Bouillon, *Dictionnaire portatif de Commerce*, dl. I, Luik 1717, p. 35: 'BOURACAN ou BARRACAN Étoffe non croifée qui est une especе de camelot d'un grain beaucoup plus gros que l'ordinaire'.
119 Fock (2007), p. 13.
120 ELEO, 16, inv.nr. 1s, brief 15 augustus 1727.
121 ELEO, 16, inv.nr. 10, grootboek, 31 december 1732.
122 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 16 mei 1732.
123 Welke tapijtserie hiermee bedoeld wordt, is niet duidelijk. Er waren verschillende series getiteld 'triomfen' op de markt. Zo produceerden Urbanus en Daniel Leyniers te Brussel de serie 'Triomf der Goden', naar ontwerpen van Jan van Orley en Augustinus Coppens. De Delfste regent Philip Dedel kocht deze serie, die in 1735 geleverd werd. W.J.J. Mertens, *Meubeltapisserieën in de Nederlanden en Frankrijk vanaf de late middeleeuwen tot 1900. Aspecten van productie, iconografie, distributie en gebruik*, proefschrift Universiteit Leiden, 2008, p. 372.
124 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 3 oktober 1731.
125 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 18 mei 1732.
126 ELEO, 16, inv.nr. 1t, 12 maart 1732.
127 ELEO, 16, inv.nr. 5, rekening 12 april 1736.
128 ELEO, 1004, inv.nr. 30, blad 152.
129 ELEO, 506, notaris Josué l'Ange Josuész, inv.nr. 2180, nr. 41; ELEO, 506, notaris Jacob van der Does, inv.nr. 2251, nr. 48.
130 De Haan (2005), p. 345.
131 ELEO, 16, inv.nr. 1u, brief 4 januari 1735.
132 ELEO, 16, inv.nr. 1u , brief 14 januari 1735.
133 ELEO, 16, inv.nr. 1k, brief 1 november 1727.
134 ELEO, 16, inv.nr. 1s, brief 3 oktober 1731. Monsieur Van Lennep was mogelijk de zijdelakenfabrikeur David Leeuw van Lennep (1696-1750).
135 Fock (2007), p. 14.
136 ELEO, 16, inv.nr. 1s, brief 10 juli 1727.
137 SA, 5001, inv.nr. 548, f 140, 21 april 1712.
138 SA, 5072, inv.nr. 438, nr. 847.
139 SA, 5001, inv.nr. 1075, f 127v.
140 SA, 5001, inv.nr. 728, f 187.
141 NA, 1.04.02, inv.nr. 6113, f 2.
142 SA, 5001, inv.nr. 1238, ff 46v-47.
143 GA, 525, inv.nr. 352.
144 GA, 525, inv.nr. 352.
145 GA, 525, inv.nr. 352.
146 SA, 367.A, inv.nr. 224, 10 januari 1732.
147 'Lijste & woonplaatsen der crediteuren van Marinus Pennink [..]', SA, 5072, inv.nr. 438, nr. 847.
148 WA, 0649, inv.nr. 184a, map163, rekening 4 juli 1739.

149 SA, 5001, inv.nr. 692, f 372, akte 8 oktober 1694. Waarschijnlijk ook dezelfde persoon als de 'Jacques Musscher' die als crediteur voorkomt op de lijst van schuldeisers van Penninck.
150 SA, 5072, inv.nr. 438, nr. 847. 'Verclaere ik ondergeschreven deese voorenstaende lijste en woonplaetse mijner crediteuren te zijn deugdelijk en oprecht'.
151 SA, 5001, inv.nr. 551, f 188; SA, 5033, inv.nr. 13, f 474, 31 december 1715.
152 SA, 5033, inv.nr. 13, f 68. Christiaan van Gerbs wordt opgevolgd door zijn zoon Johannes.
153 R.J. Baarsen, *De Amsterdamse meubelloterijen en de geschiedenis van de meubelmakerij in de tweede helft van achttiende eeuw*, Zwolle 1992, p. 53. Van zoon Anthony (1718-1780), die Jan van Gerbs opvolge, weten we alleen dat hij in 1758 samen met Hendrik van Leeuwen twee mahoniehouten voeten 'voor marmere bladen' levert aan de stad Amsterdam, die bestemd waren voor het Logement in Den Haag. Anthony werd op 3 augustus 1740 als kastenmaker ingeschreven als poorter van Amsterdam. SA, 5033, inv.nr. 19, f 23.
154 SA, 5001, inv.nr. 721, f 252. Na het overlijden van zijn vrouw in 1758 trouwt hij dat jaar met Jacomeintie de Bie, weduwe van Johannis Broené. SA, 5001, inv.nr. 736, f303.
155 SA, 5033, inv.nr. 18, f 799, 15 mei 1736.
156 Advertentie, *Amsterdamse courant*, 9 mei 1737.
157 SA, 5001, inv.nr. 1135, f 35v.
158 Advertentie, *Amsterdamse courant*, 28 april 1740.
159 Baarsen (2001), p. 264.
160 WA, 0649, inv.nr. 199, rekening Jacob Jongh 1738.
161 WA, 0649, inv.nr. 199, rekening Jacob Jongh 1738. Het 'senden van de moedellen en onkosten' kostte nog f 2,12,-.
162 R.J. Baarsen e.a. (red.), *Rococo in Nederland*, Zwolle/Amsterdam 2001, p. 263, cat.nr. 164. J.F. van Agt vermeldt in *De monumenten van geschiedenis en kunst van Waterland en omgeving* (Den Haag 1953, p. 27) echter twintig stoelen en zes armstoelen.
163 WA, 0649, inv.nr. 66 bb.
164 WA, 0649, inv.nr. 66 g, februari 1738.
165 Zie ook: H. de Bruijn, 'Het stadhuis van Edam', in: *Oud-Edam* 17 (augustus 1993) 2, pp. 1-7 en 16; H. de Bruijn, 'Bouwvalligheid oude stadhuis maakte in 1736 nieuwbouw nodig', in: *Oud-Edam* 25 (2001) 1, pp. 7-10.
166 WA, 0649, inv.nr.184 a, map 163, rekening Willem Rave. De damstukken zijn later vervangen.
167 WA, 0649, inv.nr.184 a, map 163.
168 WA, 0649, inv.nr.184 a, rekening Dirk Broer.
169 Het verhaal van Joas was in 1733 op muziek gezet door Händel, en werd in 1735 voor het eerst in het openbaar opgevoerd. Zie: R.I. Letellier, *The Bible in Music*, Cambridge 2017, p. 149-151.
170 F. Schmidt, *Passion and Control: Dutch Architectural Culture of the Eighteenth Century*, Ashgate 2017, p. 30.
171 Jacob Andries de Fremeri (1705-<1752), zoon van Jacobus de Fremeri en Catharina Sweers, die Keizersgracht 326 woonde. SA, 5075, notaris Gerrit Bouman, inv.nr. 12583, akte 17 mei 1752.

172 Zie verder: P.M. Fischer, *Ignatius en Jan van Logteren: beeldhouwers en stuckunstenaars in het Amsterdam van de 18de eeuw*, Alphen aan den Rijn 2005.
173 De Bruijn (2001), p. 8.
174 WA, 0649, inv.nr.184 a, map 1737-1738.
175 Dat een meester timmerman daartoe goed in staat was blijkt uit het voorbeeld van de Amsterdamse meester timmerman Gerrit Blaauw, die in 1756 getuigt dat de steenhouwer François Absiel twee schoorsteenmantels heeft geleverd 'volgens de tekeningen daar van door hem getuige gemaakt'. SA, 5075, , notaris Cornelis van Homrigh, inv.nr. 12337akte nr. 135, 5 april 1756.
176 R.J. Baarsen, 'The First Amsterdam Rococo Chairs', in: *Cleveland Studies in the History of Art* 8 (2003), pp. 120-129.
177 P. Thornton, *Form and decoration: innovation in the decorative arts 1470-1870*, Londen 1998, pp. 139-141.
178 Daarbij zijn bij de helft van de set stoelen, zowel die met als zonder armleuning, de decoratie van de rug en zitregel gespiegeld uitgevoerd aan de andere helft. Paarsgewijs neergezete kon er toch weer symmetrie worden bereikt.
179 Vriendelijke mededeling mw. Has, Edam.
180 De Bruijn (2001), p. 10.
181 Zie hiervoor: Baarsen (2001) en Baarsen (2003), pp. 262-266, cat.nr. 164.
182 Baarsen (2003), pp. 225-226.
183 WA, 0649, inv.nr.184 a, map 163, rekening Jacob Jongh 1739.
184 WA, 0649, inv.nr.184 a, map 163, rekening Jacob Jongh 1739.
185 WA, 0649, inv.nr.184 a, map 163, rekening Jacob Jongh 1739.
186 Het is eveneens onduidelijk waar de negen chasinetten, geleverd door de Amsterdamse beeldsnijder Thomas van Seventer en helblauw geschilderd door Dirk Broer, een plaats kregen. Zij zullen eerder bestemd zijn geweest voor de schepenzaal, waar zij de behangselschilderingen mogelijk tegen zonlicht beschermden. WA, 0649, inv.nr. 184 a, map 163, rekening Jacob Jongh 1739. Volgens De Bruijn (2001, p. 10) worden met de 'sasinnetten' echter haardschermen bedoeld, wat onwaarschijnlijk lijkt.
187 WA, 0649, inv.nr. 184 a, map 163, rekening Jacob Jongh 1739.
188 RAA, 79.009, inv.nr. 541.
189 SA, 5001, inv.nr. 303, f 190.
190 SA, 5033, inv.nr. 16, p. 249.
191 W.F.H. Oldewelt, *Kohier van de personeele quotisatie over het jaar 1742*, dl. I, Amsterdam 1945.
192 De andere drie behangselmakers waren de weduwe Lunden, 'Van Reyn', en 'De Ruijter'. Oldewelt (1945).
193 SA, 5075, notaris P. Zweerts, inv.nr. 10038, 24 juli 1748.
194 SA, 5001, inv.nr. 736, f 429. Bij zijn huwelijk geeft Hendrik junior op 26 jaar oud te zijn, hij moet dus in ca. 1733 geboren zijn. In 1734 wordt er inderdaad een zoon van Hendrik Valk en Anna Covers gedoopt te Amsterdam, maar dan genoemd Jacobus (SA, 5001, inv.nr. 320, f 40). Aangezien de getuige hierbij Hendrik Guelle is, zal het hier toch om Hendrik junior gaan.

195 SA, 5001, inv.nr. 1072, f 22v, begraven 3 mei 1758.
196 SA, Transportakten, 7 juli 1763; SA, 5075.X, notaris G. Bouman, inv.nr. 12615, 13 september 1765.
197 SA, Transportakten, 7 juli 1763.
198 SA, 5075.X, notaris Gerrit Bouman, inv.nr. 12616, 7 november 1765.
199 SA, 5075.X, notaris Gerrit Bouman, inv.nr. 12616, 7 november 1765.
Dit waren: Hendrik Gally, Dirk Rijswijk, Gerrit Nieuwenhuys, Jan Pryn, Ludolph Cloppenburgh, Ary Haring, Theodorus van der Perk en Jacob Franz Molinari.
200 GA, 525, inv.nr. 1565, 4 april 1744. Het is onbekend waar dit ledikant stond.
201 GA, 525, inv.nr. 1565, 25 maart 1748.
202 C.P. van Eeghen, 'Het faillissement der firma Coenraad & Hendrick van Son in 1762', in: *Economisch en sociaal Jaarboek* 22 (1942), pp. 82-187; 167.
203 SA, 5075, notaris P. de Wilde, inv.nr. 14322, 4 maart 1771.
204 SA, 5072, inv.nr. 5338, boedel Valk en Hermeling.
205 RAA, 79.009, inv.nr. 60.
206 RAA, 79.009, inv.nr. 62; M.D. Ozinga, 'Flandia Nutrix: Een Alkmaarse patriciërswoning gezien tegen de decoratieve aspecten van de Hollandse bouwkunst uit de eerste helft der achttiende eeuw', in: *Miscellanea Josef Duverger*, Gent 1968, pp. 666-695; 670.
207 Als secretaris van de Beemster werd De Dieu zelf bijvoorbeeld weer opgevolgd door zijn jongere broer Johannes.
208 RAA, 79.009, inv.nr. 541, brief makelaar Daniel Kleeff, 9 maart 1742, 'over het Mennoniete weeshuis'.
209 RAA, 79.009, inv.nr. 541, brief makelaar Daniel Kleeff, 9 maart 1742. Kleef schrijft: 'Mevrou, het schoonmaken van het huis dat gaat zijn gang'; Ozinga (1968), p. 670.
210 RAA, 79.009, inv.nr. 64, staatboek Carel de Dieu, nr. 75: 'in october 1744 hebben wij het huis met én woon betrokken'.
211 Ozinga (1968), p. 670
212 RAA, 79.009, inv.nr. 64, staatboek Carel de Dieu, nr. 75: 'aangekogt en vertimmert uit de boedel van mijn vrouw'.
213 RAA, 79.009, inv.nr. 64.
214 RAA, 79.009, inv.nr. 541, rekening 16 maart 1754.
215 RAA, 79.009, inv.nr. 541. Zijn totale kosten zouden nog oplopen tot f 23.200,-.
216 Meischke (1978), pp. 154-161. Dit zijn in ieder geval de huizen Herengracht 348 en 350 te Amsterdam (1722-1725), waarvan bekend is dat hij deze kocht in 1722 en nieuw weer opbouwde. Mogelijk kan ook het ontwerp van de Amsterdamse huizen Herengracht 433 (c. 1717, voor koopman Jean D'Orville) en Herengracht 539 (c. 1718, voor Gerrit Corver), en de gevel van de buitenplaats Spaarenhout te Heemstede aan hem toegeschreven worden (c. 1725-1731, voor David Mattheus de Neufville). Het ontwerp voor die laatste buitenplaats werd in 1750 weer gebruikt voor het huis Vreedenhof te Nieuwersluis, gebouwd voor Pieter Trip (1724-1786). Trip bewoonde in Amsterdam het voormalige huis van Corver, Herengracht 539, wat een toeschrijving aan Coulon lijkt te ondersteunen.

217 Ibid., pp. 162-163.
218 RAA, 79.009, inv.nr. 541.
219 Meischke (1978), p. 168-169.
220 KOG, voormalige collectie ir. J. Leupen. Afgebeeld in: Meischke (1978), p. 168. Opvallend genoeg toont een van de drie ontwerpen decoratieve elementen die een grote gelijkenis vertonen met die op de schoorsteenmantels in de burgemeesterskamer en raadzaal van het eerder besproken stadhuis te Edam uit 1737.
221 In tegenstelling tot wat Meischke (1978) stelt.
222 RAA, 79.009, inv.nr. 541, brief 9 maart 1742.
223 Vriendelijke mededeling Ige Verslype en Richard Harmanni. Zij deden onderzoek naar de beschilderde kamer van Huis De Dieu binnen het onderzoeksproject *'From Isolation to Coherence. An Integrated Technical, Visual and Historical Study of 17th and 18th Century Dutch Painting Ensembles (2012-2017)'.* Een publicatie van hun onderzoek is in voorbereiding.
224 De toewijzing van de kamerbehangsels aan Engelbert kon door Richard Harmanni en Ige Verslype gedaan worden op basis van een rekening aan hem en vergelijking met zijn andere bekende werken. R. Harmanni en I. Verslype, 'De geheimen van een spectaculaire kamer onthuld', in: *Monumenten* 37 (september 2016) 6, pp. 26-29; 28.
225 J. Dröge, 'Het ontwerp, de bouw en de inrichting van het Logement van de heren van Amsterdam te 's-Gravenhage', in: *Jaarboek Monumentenzorg* (1993), pp. 59-82; 78.
226 Van Gorkum was afkomstig uit het huidige Rheinberg in Duitsland. Hij trouwt in 1727 te Amsterdam met Christina Swietering, en in 1728 nogmaals met Marretje Jacobs. Het enige ander bekende werk van zijn hand zis het stucwerk voor de hal van Huis Bartoletti, Amsterdam in 1756. Zijn zoon Johannes vestigt zich in de tweede helft van de achttiende eeuw in Den Haag. Zie: G.W.M. Jager en C.W. Fock, *Italiaans stucwerk in Den Haag en Leiden 1700-1800*, Leiden 1984 en W.V.J. Freling, *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17e en 18e eeuw: Een onderzoek naar materiaalgebruik, de vormgeving en verspreiding van stucwerk uit de 17e en 18e eeuw in het Nederlandse woonhuis*, proefschrift Technische Universiteit Delft, 1993.
227 Freling (1993), p. 127.
228 Harmanni en Verslype (september 2016), p. 28.
229 Vriendelijke mededeling Ige Verslype.
230 RAA, 79.009, inv.nr. 78. H.D.E. Bos, 'Huize de Dieu. De natuur als decoratie', in: G. de Reus, H. de Raad en N. de Jong, *Alkmaars groene verleden*, Alkmaar 2012, pp. 69-89.
231 Het tapijt was 13 1/2 piek (= ongeveer een el) lang en 8 ¼ piek breed, ofwel 9,30 bij 5,70 m, wat overeenkomst met de maten van de voorkamer. De joodse tapijthandelaar Jacob Senior Coronel was gevestigd in 't Opregte Tapijthuis', op de Joden Groenmarkt. Hij adverteerde in de jaren 1740-1750 meerdere malen in de Amsterdamsche Courant, waarbij hij zijn waren aanprees als 'opregte Smirnasche vloer-tapijten, van allerly lengte en breedte na proportie, tafel-tapijtjes, extra dubbelde carpetten, fris goed, nu uyt zee gekomen en gelost, aslmede curieuse Spaense en Turkse vloermatten, van de allernieuwste patroonen die ooit in deze landen zijn geweest; ook curieuze tapijtjes voor sloepen en cajuyten'. Advertentie, *Amsterdamsche courant*, 21 mei 1743.

232 Met 'mazzelje' wordt mogelijk zwart bedoeld: massel of masschel wordt in een Vlaams woordenboek gegeven als 'het zwart van de ketel/schouw/rook'. A.L. Schuerman, *Algemeen Vlaamsch idioticon* [..] 1865-1870, p. 365.
233 RAA, 79.009, inv.nr. 541.
234 Colenbrander (2013), Bijlage 7.
235 RAA, 79.009, inv.nr. 541.
236 RAA, 79.009, inv.nr. 541; bestek, nr. 11. In het testament van Carel de Dieu worden nog apart vermeld 'alle de Tapijten, Matten, Gordijnen voor de Glazen, met de Kussens in de zitbanken voor de glazen liggende, tot zodanige prijzen [over te nemen], als bij der Heer Testauteurs Boeken gemeld staat'.
237 Bleumorant kwam sinds het begin van de zeventiende eeuw voor als kleurbenaming, helaas met *tegengestelde* betekenissen: helblauw, hemelsblauw, of donkerblauw vallen daaronder. Gekamelot moor of moiré is een geweven stof met een gegolfd effect, verkregen doordat de dubbelgevouwen en bevochtigde stof door een pers wordt gehaald.
238 Vriendelijke mededeling Ige Verslype.
239 In contemporaine bronnen heb ik geen beschrijving van imperiaal als stofnaam kunnen vinden, alleen als verwijzing naar de hemel van het ledikant.
240 P. Weiland, *Nederduitsch taalkundig Woordenboek*, vol. 5, Amsterdam 1810, p. 187.
241 RAA, archief 79.009, inv.nr. 64, Staatboek bezittingen Carel de Dieu, no 62: 'De Hofsteede Poortugal in de Beemster aan de ringdijk bij Schemerhorn, op de kaart getekend met Nr. 95 DK groot 19 roeden 559 roeden bij Jeronymus de la Croix de jonge in publique vylinge gekocht f 13.000,-; aan de huysinge vertimmert en aan de plantagie verbetert f 12.000,-; f 25.000,-.'
242 RAA, 79.009, inv.nr. 64, Staatboek bezittingen Carel de Dieu, nr. 62.
243 WA, 205, inv.nr. 53.
244 RAA, 79.009, inv.nr. 551.
245 RAA, 79.009, inv.nr. 541, rekening Kleef, nr. 3: 1744
29 augustus - de ververs 3 dagen, 2 behangers 4 da:, f 0, 14,0
5 september - de verfvers en de behangers 19 da:, f 1,18,0
12 september - de verfvers en kamerbehangers 23 da:, f 2,6,0
19 september - de verfers en behangers 22 da: bier, f 2,9,0
26 september - de verfers en behangers 29 da: bier, f 1,18,0
11 october, de verfvers behangers en kassemakers 26 da:, f 2,12,0
17 october - de 3 verfers 2 behangers 29 da: bier, f 1,18,0.
246 RAA, 79.009, inv.nr. 541.
247 Dröge (1993), p. 89.
248 RAA, 79.009, inv.nrs. 74-75.
249 Baarsen (2001), p. 173.
250 RAA, 79.009, inv.nr. 75. Met 'Mollo' wordt waarschijnlijk de van oorsprong Italiaanse Anthony Mollo bedoeld, zie Freling (1996), p. 343.
251 RAA, 79.009, inv.nr. 64.
252 Koldeweij (1998), bijlage IV, pp. 121-122, cat.nr. 328b; Baarsen (2001), p.196.